

บทที่ ๓

การเมืองและสังคมของเมืองในแอ่งสกลนคร พ.ศ.๒๓๗๑-๒๔๓๖

เมืองในแอ่งสกลนครภายหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์เปลี่ยนแปลงไปจากสมัยที่ราชสำนักเวียงจันทน์ยังคงมีบทบาท ทั้งสภาพการณ์ภายในของแต่ละเมือง การรวมกลุ่มของเมืองในพื้นที่และความสัมพันธ์กับภายนอกที่มีความผูกพันกับราชสำนักสยามมากขึ้น มีเหตุการณ์ต่างๆ ที่ส่งผลต่อพัฒนาการทางการเมืองและสังคมของเมือง ตั้งแต่การตั้งถิ่นฐาน การรับรองสถานภาพหรือความเป็นเมือง และการขยายตัวเติบโตของเมือง

สังคมและการปกครองภายในของเมือง

การปกครองภายในของแต่ละเมืองภายหลัง พ.ศ.๒๓๗๑ เมื่อมีการตั้งเมืองขึ้นมาใหม่ ยังคงใช้รูปแบบการปกครองที่สืบทอดมาตั้งแต่สมัยล้านช้าง คือ ระบบอาญาสี่ ถึงแม้ว่าจะไม่มีราชสำนักเวียงจันทน์คอยควบคุมก็ตาม โครงสร้างของกลุ่มเมืองในพื้นที่และความสัมพันธ์กับภายนอกได้เปลี่ยนแปลงไปหลังสงคราม ส่วนภายในของเมืองและระดับท้องถิ่นหมู่บ้านยังคงยึดถือปฏิบัติเช่นเดิม ราชสำนักสยามเข้ามาแทรกแซงเฉพาะคณะอาญาสี่หรือตำแหน่งผู้ปกครองสูงสุดของเมืองเท่านั้น

ระบบอาญาสี่

ระบบการปกครองที่เรียกว่า"อาญาสี่"มีตำแหน่งผู้ปกครองสูงสุดของเมือง ๔ ตำแหน่ง เรียกว่า คณะอาญาสี่ ซึ่งประกอบไปด้วย เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์และราชบุตร ตามลำดับ ตำแหน่งทั้งสี่มักมีความสัมพันธ์กันทางสายเลือด^๑ คือเป็นพ่อ ลูก หรือหลาน หรือมีความเกี่ยวดองเป็นเครือญาติกัน เช่น เป็นลูกเขย หรือลูกพี่ลูกน้อง แต่เมื่อราชสำนักเวียงจันทน์ล่มสลายไป การแต่งตั้งคณะอาญาสี่ของเมืองเปลี่ยนเป็นราชสำนักสยามแทน ความเคร่งครัดตามกฎหมายเกณฑ์

^๑ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน, ๒๕๓๓.

ดังกล่าวก็ไม่แน่นอน ทั้งนี้ตามแต่ราชสำนักสยามเห็นสมควร ดังเช่นกรณีการแต่งตั้งคณะอาญาสี่ของเมืองหนองคายและเมืองสกลนคร^๒ เป็นต้น แต่โดยส่วนใหญ่แล้วราชสำนักมักจะแต่งตั้งตามการเสนอชื่อขึ้นขอของกรมการเมืองนั้นๆ

การกระบบอาญาสี่ไว้ในเมืองต่างๆ และสงวนอำนาจในการแต่งตั้งคณะอาญาสี่หรือตำแหน่งผู้ปกครองสูงสุดที่ตำแหน่งเป็นของราชสำนักสยาม โดยที่ตัดทอนอำนาจสำคัญบางอย่างที่เคยทำได้ในสมัยล้านช้างออก เช่น การประกาศสงคราม การกำหนดเขตแดนและการตัดหัวคน เหลือไว้แต่อำนาจหน้าที่อื่นที่เกี่ยวกับการบำบัดทุกข์บำรุงสุขราษฎร การตัดสินคดี การแต่งตั้งตำแหน่งท้าวเพี้ยชั้นรองลงมาและการควบคุมกำลังคน เป็นต้น ดังนั้นอาญาสี่จึงเป็นสถาบันทางสังคมของเมืองในเวลานี้ด้วย ตั้งแต่ พ.ศ.๒๓๗๑ เป็นต้นมาจนยกเลิกไปเมื่อมีการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ.๒๔๓๕ ซึ่งอำนาจหน้าที่ที่เกี่ยวข้องกับการรักษาผลประโยชน์ให้แก่ราชสำนัก ทั้งแรงงานหรือกำลังคน ทรัพยากรและผลผลิตหรือส่วย ถือเป็นบทบาทที่สำคัญของคณะอาญาสี่^๓ และอาจเป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้ราชสำนักสยามยังคงยอมให้มีระบบการปกครองแบบนี้ในหัวเมืองลาวต่อไป ในเขตหลวงพระบางและจำปาศักดิ์รวมถึงอุบลราชธานีมีประเทศราชคอยกำกับดูแลการจัดการปกครองแบบนี้อยู่ แต่ในแ่งสกลนครไม่มีประเทศราชอีกดังนั้นจึงยังคงใช้รูปแบบของราชสำนักเวียงจันทน์ บทบาทหน้าที่ของคณะอาญาสี่และกรมการเมืองเพี้ยกล่าวตามลำดับชั้นได้ดังนี้^๔

คณะอาญาสี่ ประกอบด้วย

๑. เจ้าเมือง เป็นประมุขและมีอำนาจสูงสุดในเมือง สามารถประกาศออก กฎ ระเบียบ ข้อบังคับของเมืองของตนได้ แต่ไม่สามารถปฏิบัติสิ่งที่เป็นอำนาจหน้าที่ของพระมหากษัตริย์จาก

^๒ ตัวอย่างเช่น เมื่อ ปีจอ สัมฤทธิศก ๑๕ จุลศักราช ๑๒๐๐ (พ.ศ.๒๓๗๑) โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งราชวงศ์ (คำ) จากเมืองมหาชัยกองแก้ว เป็นพระยาประเทศธานีเจ้าเมืองสกลนคร ให้ราชวงศ์เมืองกาฬสินธุ์มาเป็นอุปฮาดเมืองสกลนคร ให้ท้าวอินบุตรอุปฮาดเมืองมหาชัย (กิ่งหงษา) เป็นราชวงศ์เมืองสกลนคร และให้ราชบุตรเมืองกาฬสินธุ์มาเป็นราชบุตรเมืองสกลนคร เป็นต้น, ดู สุวัจน์ วรวงศ์รัตน์, บรรณานุกรม, ตำนานพงศาวดารเมืองสกลนครฉบับพระยาประจันตประเทศธานี (โง่นคำ พรหมสาขา ณ สกลนคร), ๑๕-๑๖.

^๓ สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔, จ.ศ.๑๒๒๑ (พ.ศ.๒๔๐๒) เลขที่ ๒๑๖, “บอกเมืองสกลนคร พระยาประเทศธานีและท้าวเพี้ย บอกส่งเงินแทนผลเร็วเกณฑ์.”

^๔ หลวงผดุงแคว้นประจันต์, “ลัทธิธรรมเนียมมราชฎากรภาคอีสาน,” ใน ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ (พระนคร : คลังวิทยา, ๒๕๐๘), ๓๔-๓๘.

ส่วนกลางสยามได้ คือ อำนาจในการประหารชีวิตคน, อำนาจแต่งตั้งถอดถอนคณะอาญาสี่ที่เหลืออีก ๓ ตำแหน่ง, การตัดสินใจในการสงคราม และอำนาจในการกำหนดเขตแดนของเมือง ส่วนหน้าที่อย่างอื่นที่เป็นการบำบัดทุกข์บำรุงสุขของประชาชนในเมืองของตนสามารถทำได้ ได้แก่ การพิพากษาคดีความ การปราบปรามโจรผู้ร้าย ดูแลความสงบเรียบร้อย ตั้งด่านตรวจตราคนเข้าออก และที่สำคัญคือ คอยส่งข่าวราชการสงครามและจัดส่งส่ง่วยแก่เมืองหลวง

เจ้าเมืองและกรรมการของเมืองทุกคนไม่มีเงินเดือนประจำในสมัยนี้ แต่มีรายได้และผลประโยชน์จากแลกยก ที่เอาไว้ใช้แรงงานและการผลิต เจ้าเมืองมักมีที่ดินมากเพราะเป็นกลุ่มสายตระกูลที่มาตั้งเมืองในตอนแรก และจับจองที่ดินไว้ได้ไม่จำกัด

๒. อุปฮาด หรือ อุปราช เป็นตำแหน่งรองจากเจ้าเมือง มีอำนาจปฏิบัติหน้าที่แทนเจ้าเมืองได้เมื่อเจ้าเมืองไม่อยู่หรือไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่ได้ อุปฮาดยังเป็นที่ปรึกษาของเจ้าเมืองและกรรมการเมืองด้วย และมีหน้าที่โดยตรงอีก ได้แก่ รวบรวมบัญชีส่วยสาอากรของเมือง เรังวัดและรวบรวมส่งเมืองหลวง ตรวจสอบทำบัญชีสำมะโนประชากร บัญชีเล็ก-ไพร่ ออกประกาศเกณฑ์ไพร่พลเมืองเกิดสงครามหรือมีกบฏ

ส่วนใหญ่แล้วตำแหน่งอุปฮาดมักจะเป็นน้องชายหรือบุตรชายคนโตของเจ้าเมือง และจะได้สืบทอดเป็นเจ้าเมืองคนต่อไป

๓. ราชวงศ์ และ ๔. ราชบุตร ราชวงศ์จะทำหน้าที่แทนอุปฮาดเวลาไม่อยู่หรือไม่สามารถปฏิบัติหน้าที่ได้ ราชบุตรเป็นตำแหน่งรองจากราชวงศ์และปฏิบัติงานแทนเมื่อราชวงศ์ไม่สามารถดำเนินการได้ แต่ทั้งสองตำแหน่งนี้จะทำงานเกี่ยวข้องกัน กล่าวคือ หากฝ่ายหนึ่งเป็นแม่ทัพนำทัพออกสงคราม อีกฝ่ายจะต้องเป็นฝ่ายสนับสนุน ส่งเสบียง อาวุธยุทธภัณฑ์ หรือเกณฑ์กำลังเสริม ทั้งราชวงศ์และราชบุตร จะต้องผลัดกันลำเลียงจัดส่งส่ง่วยไปให้แก่เมืองหลวง ทำบัญชีกำลังพลสำหรับกองทัพและควบคุมไพร่พลในกองของตน เป็นผู้ช่วยอุปฮาด เก็บรักษาผลประโยชน์ของเมือง นอกจากนี้ราชวงศ์ยังสามารถสอบสวนและตัดสินใจคดีในเมืองได้อีกด้วย ราชบุตรมักจะได้เลื่อนขึ้นเป็นราชวงศ์คนต่อไป และมักจะเป็นลูกหรือหลานของเจ้าเมือง

คณะอาญาสี่ของเมืองในแอ่งสกลนครระหว่าง พ.ศ.๒๓๗๑-๒๔๓๖^๕ ได้รับการแต่งตั้งจากราชสำนักสยามและเปลี่ยนแปลงไปตามลำดับ จากการถูกถอดถอนฟ้องร้องของกรรมการเมืองหรือเพราะคณะอาญาสี่คนเก่าถึงแก่กรรมลง กรรมการเมืองจะเสนอรายชื่อไปยังราชสำนักเพื่อแต่งตั้ง หรือกรณีที่เจ้าเมืองใหญ่เสนอแต่งตั้งคณะอาญาสี่ของเมืองบริวาร เป็นต้น ตัวอย่างของ

^๕ ดูรายละเอียดตำแหน่งคณะอาญาสี่ของเมืองในแอ่งสกลนครเพิ่มเติมได้ที่ ภาคผนวก ข.

คณะอาญาสี่ของเมืองนครพนม เมืองสกลนคร ซึ่งเป็นเมืองใหญ่ และเมืองท่าอุเทน เมืองกุสุมาลย์ ซึ่งเป็นเมืองบริวาร เป็นดังนี้

เมืองนครพนม^๖

แต่เดิมนั้นตำแหน่งเจ้าเมืองนครพนม คือ พระบรมราชา มีมาตั้งแต่สมัยล้านช้าง^๗ เจ้าเมืองนครพนมในตำแหน่งนี้คนสุดท้าย คือ พระบรมราชา (มัง) (พ.ศ.๒๓๔๘-๒๓๗๐) เมื่อเกิดสงครามเจ้าอนุวงศ์ (พ.ศ.๒๓๖๙-๒๓๗๐) จึงถูกถอดจากตำแหน่งเพราะเข้าข้างฝ่ายเวียงจันทน์ หลังจากนั้นราชสำนักสยามจึงให้พระสุนทรราชวงศา (ท้าวฝ่าย) เจ้าเมืองยโสธรขึ้นมาดูแลเมืองนครพนมอยู่ระยะหนึ่ง ระหว่าง พ.ศ.๒๓๗๑-๒๓๙๗ ในระยะเวลาการเกลี้ยกล่อมผู้คนให้เข้ามาตั้งถิ่นฐานในแอ่งสกลนครหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์ กลุ่มชาวเมืองนครพนมและกรมการเมืองดั้งเดิมที่หนีข้ามไปอยู่ฝั่งซ้ายได้อพยพกลับเข้ามาสวามิภักดิ์ เมื่อ พ.ศ.๒๓๘๑ จึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งกรมการเมืองนครพนมชุดเดิมซึ่งเป็นลูกหลานของพระบรมราชาให้ปกครองเมืองต่อไป แต่ได้เปลี่ยนราชทินนามเจ้าเมืองนครพนมเสียใหม่เป็น พระพนมนครานุรักษ์ ตั้งแต่ พ.ศ.๒๓๙๗ ดังนี้

มหาวิทยาลัษณศึกษากร สงอนดิษดิษฐ์

๑. พระพนมนครานุรักษ์ (จันท) บุตรพระบรมราชา (สุดตา) น้องพระบรมราชา (มัง) (พ.ศ.๒๓๙๗-๒๔๑๐)^๘

อุปฮาด (ท้าวอรรคราช) บุตรพระบรมราชา (มัง) หรือ (อุ่นเมือง) ?

ราชวงศ์ (ท้าวโถง) บุตรพระบรมราชา (มัง)

ราชบุตร (ท้าวเลาคำ) บุตรพระบรมราชา (มัง)

๒. พระพนมนครานุรักษ์ (ท้าวอรรคราช) (พ.ศ.๒๔๑๑-๒๔๑๔)^๙

อุปฮาด (ท้าวเลาคำ) น้องเจ้าเมือง

ราชวงศ์ (ท้าวสีนวน) น้องเจ้าเมือง

^๖ เรียบเรียงจาก “พระพนมนครานุรักษ์ (เจ้าเมืองนครพนม),” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม ๙, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒), ๒๙๐๘-๒๙๑๒.

^๗ สิทธิพร ณ นครพนม, “ราชวงศ์เวียงจันทน์ที่คิดว่าสูญสิ้น,” ศิลปวัฒนธรรม ๑๕, ๕ (มีนาคม ๒๕๓๗) : ๑๔๐-๑๔๖.

^๘ ราชทินนามเต็มว่า พระพนมนครานุรักษ์าธิบดี ศรีโคตรบูรหลวง

^๙ โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเมื่อ พ.ศ.๒๔๑๓ ล้ำซ้ำเพราะติดงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ราชทินนามเต็มว่า พระพนมนครานุรักษ์ สิทธิศักดิ์เทพฤยศ ทศบุรีศรีโคตรบูรหลวง

ราชบุตร (ทำวจันทมพ) หลานเจ้าเมือง

๓. พระพนมนครานุรักษ์ (ทำวเลาคำ) (พ.ศ.๒๔๑๕-๒๔๒๓)

อุปฮาด (ทำวสีนวน) น้องเจ้าเมือง

ราชวงศ์ (ทำวบุญมาก)

ราชบุตร (ทำววรบุตรภักดี)

๔. พระพนมนครานุรักษ์ (ทำวบุญมาก) (พ.ศ.๒๔๒๔-๒๔๓๒)

อุปฮาด (บุญจันทร์) บุตรพระบรมราชา (มัง)

ราชวงศ์ (ทองคำ) บุตรพระพนมนครานุรักษ์ (เลาคำ)

ราชบุตร (ทำวสีหบุตร, ทองทิพย์) บุตรพระพนมนครานุรักษ์ (ทำวบุญมาก)

๕. พระพนมนครานุรักษ์ (ทำวทองทิพย์) (พ.ศ.๒๔๓๓-๒๔๔๐) รักษาราชการเจ้า

เมือง

รักษาราชการอุปฮาด (ทำวศรีวิชัย) บุตรพระพนมนครานุรักษ์ (บุญมาก)

รักษาราชการราชวงศ์ (ทำวราชภักดี, กา)

รักษาราชการราชบุตร (ทำวสุริยะ, โก๊ะ)

เมืองสกลนคร^{๑๐}

๑. พระยาประเทศธานี (คำ) (พ.ศ.๒๓๘๑-๒๔๑๙)^{๑๑} บุตรอุปฮาดพระนาดี (ทำวกิ่งหง
สา) เมืองมหาชัยกองแก้ว

อุปฮาด ราชวงศ์เมืองกาฬสินธุ์มาเป็นอุปฮาดเมืองสกลนคร^{๑๒}

ราชวงศ์ (ทำวอิน) บุตรอุปฮาด (กิ่งหงสา)

^{๑๐} เรียบเรียงจาก สุรัตน์ วรวงศ์รัตน์, บรรณาธิการ, ตำนานพงศาวดารเมืองสกลนคร ฉบับพระยา
ประจันตประเทศธานี (โง่นคำ พรหมสาขา ณ สกลนคร) (สกลนคร : สกลนครการพิมพ์, ๒๕๒๓), ๑๔-๒๔ ; สุรัตน์
วรวงศ์รัตน์, ประวัติศาสตร์สกลนคร (สกลนคร : ภาควิชาประวัติศาสตร์ วิทยาลัยครูสกลนคร, ๒๕๓๗), ๘๘-๙๐.

^{๑๑} ชาวเมืองสกลนครเรียกว่า “อาญาหรืออัญญาหลวงองค์เฒ่า”

^{๑๒} อุปฮาดรับราชการได้ ๑๓ ปี ถึงแก่กรรม และราชบุตรจึงกลับไปอยู่เมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ.๒๓๙๓
โปรดเกล้าฯ ให้ทำวโง่น บุตรพระพรหมอาสา (จุลณี) เจ้าเมืองมหาชัยกองแก้ว เป็นอุปฮาด (โง่น) และให้ทำวเหม็น
น้องชายทำวโง่นเป็น ราชบุตร (เหม็น) แทนต่อมา

ราชบุตร ราชบุตรเมืองกาฬสินธุ์มาเป็นราชบุตรเมืองสกลนคร

๒. พระยาประจันตประเทศธานี (ปัด) (พ.ศ.๒๔๑๙-๒๔๒๗)^{๑๓} บุตรอุปฮาดตีเจ้า (ทำวคำสาย) เมืองมหาชัยกองแก้ว

อุปฮาด (โง่นคำ) (ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๒๐)

ราชวงศ์ (ทำวฟอง) บุตรพระยาประจันตประเทศธานี (คำ) (ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๒๐)

ราชบุตร (ทำวจุม) บุตรอุปฮาด (โง่น)

๓. พระยาประจันตประเทศธานี (โง่นคำ) (พ.ศ.๒๔๒๗-๒๔๖๖)^{๑๔} บุตรราชวงศ์ (อินทร์) สายอุปฮาดพระนาสี (ทำวกิ่งหงสา) เมืองมหาชัยกองแก้ว

อุปฮาด (ทำวฟอง) (ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๓๓)

ราชวงศ์ (ทำวจุม) ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๓๓

ราชบุตร (ทำวเมฆ) บุตรราชวงศ์ (อิน) ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๓๒

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

เมืองท่าอุเทน

๑. พระศรีวิรรราช (ทำวปทุม) พ.ศ.๒๓๗๗-๒๔๐๙^{๑๕}

อุปฮาด (ทำววังคฮาด)

ราชวงศ์ (ทำวศรีสุราช) เมืองหลวงปู่แดง

ราชบุตร (ทำวพรหมา)

๒. พระศรีวิรรราช (เจ้าดวงจันทร์) พ.ศ.๒๔๑๑-๒๔๑๒ เป็นบุตรเจ้าจันทรเทพฯ (เจ้าหนู) เจ้าเมืองมุกดาหาร^{๑๖}

^{๑๓} ชาวเมืองสกลนครเรียกว่า “อาญาหลวงองค์กลาง” โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นทางการ พ.ศ. ๒๔๒๑

^{๑๔} ชาวเมืองสกลนครเรียกว่า “อาญาหลวงหรือเจ้าคุณจันต์” โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเมื่อ พ.ศ.๒๔๓๐ จาก พ.ศ.๒๔๓๐-๒๔๓๕ เป็นตำแหน่งเจ้าเมือง ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๓๕-๒๔๖๖ เป็นผู้ว่าราชการเมือง

^{๑๕} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔, จ.ศ.๑๒๓๐ (พ.ศ.๒๔๑๑) เลขที่ ๖๐.

^{๑๖} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔, จ.ศ.๑๒๓๐ (พ.ศ.๒๔๑๑) เลขที่ ๑๐๖.และ สำนักหอสมุดแห่งชาติ, เอกสาร ร.๕ ส.ป. ๒.๒๒ ร.ศ.๘๗-๘๕.

อุปฮาด (ท้าววังคฮาด) ถึงแก่กรรมพร้อมเจ้าเมือง (ท้าวปทุม) ตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๐๙
ตำแหน่งว่าง

ราชวงศ์ (ท้าวศรีสุราช)

ราชบุตร (ท้าวพรหม)

๓. พระศรีวิวรรราช (พรหม) พ.ศ.๒๔๑๓-๒๔๑๖^{๑๗}

อุปฮาด (ท้าวพระพรหม)

ราชวงศ์ (ท้าวคำก้อน)

ราชบุตร (ท้าวบุญมาก) บุตรพระศรีวิวรรราช (ท้าวปทุม)

๔. พระศรีวิวรรราช (บุญมาก) พ.ศ.๒๔๒๑-๒๔๔๙^{๑๘}

อุปฮาด (ท้าวคำก้อน)

ราชวงศ์ (ท้าวสุทิสาร, สาย)

ราชบุตร (ท้าวพรหม)

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

เมืองกุสุมาลย์มณฑล

๑. หลวงอรัญอาสา (เพี้ยเมืองสูง) พ.ศ.๒๓๘๗-๒๔๑๙

อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร ไม่ปรากฏหลักฐาน

๒. พระอรัญอาสา (ท้าวกิ่ง) พ.ศ.๒๔๑๙-๒๔๖๗ เป็นบุตรหลวงอรัญอาสา (เพี้ยเมือง
สูง)

อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร ไม่ปรากฏหลักฐาน

ตำแหน่ง อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร ข้างต้น หากเป็นเมืองเล็กหรือตั้งขึ้นใหม่แล้ว
จะเรียกว่า อรรคฮาด หรือ อัครฮาด, อรรควงศ์ หรือ อัครวงศ์ และอรรคบุตร หรือ อัครบุตร

^{๑๗} สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.๕ มท. เล่ม ๘, จ.ศ.๑๒๓๖ (พ.ศ.๒๔๑๗).

^{๑๘} สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, เอกสาร ร.๕ มท. เล่ม ๑๕, จ.ศ.๑๒๔๐ หน้า ๑๔๓.

ตามลำดับแทน เช่น เมืองอาทมาตหรืออาจสามารถ^{๑๑๔} นอกจากคณะอาญาสี่ซึ่งเป็นตำแหน่งปกครองสูงสุดในเมืองแล้ว ต่อไปเป็นตำแหน่งกรมการท้าวเพียงชั้นรองลงไปซึ่งคณะอาญาสี่สามารถแต่งตั้งได้เองในแต่ละเมือง แต่อาจมีไม่ครบแล้วแต่ความจำเป็นหรือภารกิจของแต่ละเมืองมีดังนี้

ผู้ช่วยอาญาสี่ ประกอบด้วย

๑. ท้าวสุริยะ หรือ ท้าวขัตติยะ
๒. ท้าวสุริโย
๓. ท้าวโพธิสาร
๔. ท้าวสุทธิสาร

มีหน้าที่พิจารณาตัดสินคดีความ และการปกครองแผนกต่างๆ ตำแหน่งทั้งสี่นี้มักเป็นลูกหลานของคณะอาญาสี่

ตำแหน่ง**ชื่อบ้านขวงเมือง** เป็นตำแหน่งรองจากคณะผู้ช่วยอาญาสี่แต่เป็นกลไกของ^๕การบริหารงานด้านต่างๆ ของเมือง ประกอบด้วย

๑. เมืองแสน มีหน้าที่ควบคุมกองทหารและดูแลกิจการทหาร
๒. เมืองจันทน์ มีหน้าที่กำกับฝ่ายพลเรือน

เมืองแสนและเมืองจันทน์ยังมีหน้าที่ออกหนังสืออนุญาตให้กับราษฎรที่จะเดินทางไปยังต่างเมืองด้วย สามารถตัดสินคดีความได้ ทำใบบอกแจ้งกิจการภายในเมืองให้เมืองหลวงทราบ จัดเก็บบัญชีและรักษาอาวุธยุทโธปกรณ์ของเมือง ดูแลบังคับบัญชาท้าวฝ่าย ตาแสง กำนัน จำบ้าน เมื่อสมัยที่มีข้าหลวงจากส่วนกลางขึ้นมาตรวจราชการ เมืองแสนและเมืองจันทน์มีหน้าที่เกณฑ์ราษฎรเพื่อรับรองข้าหลวงด้วย ๒ ตำแหน่งนี้ถือเป็น“ชื่อของเมือง” ส่วนข้างของเมืองประกอบด้วย

๓. เมืองกลาง ๔. เมืองขวา ๕. เมืองซ้าย มีหน้าที่ประจำคือดูแลสิ่งของพัสดุทุกอย่างของเมือง ดูแลเรือนจำและบัญชีนักโทษ ดูแลเรื่องการปฏิสังขรณ์และบูรณะหรือสร้างวัดวาอาราม ควบคุมการสักเลก รักษาบัญชีเลิกไพร่ โดยเฉพาะเลขยศที่ไปอยู่ต่างเมือง เมื่อสมัยรัชกาลที่ ๕ เมืองกลางมีหน้าที่บริหารงานทั่วไปและตัดสินคดีต่างๆ ได้

^{๑๑๔} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔, จ.ศ.๑๒๒๒ (พ.ศ.๒๔๐๓) เลขที่ ๔๖, “ใบบอกเมืองนครพนม เรื่องหลวงเอกอาษาผู้รักษาเมืองและอภัยเมืองอัครมาตถึงแก่กรรม.”

๖. เมืองคูก ๗. เมืองฮาม ๘. เมืองแพน มีหน้าที่เป็นผู้ช่วยเมืองกลาง เมืองขวา และเมืองซ้าย คอยดูแลควบคุมนักโทษ

๙. นาเหนือ ๑๐. นาใต้ มีหน้าที่เกี่ยวกับการผลิตจัดหาเสบียงไว้ให้ยุ้งฉางของเมือง เตรียมพร้อมยามสงคราม จัดเก็บส่วยจากเลขของเมือง ตามเก็บส่วยหรือเงินแทนส่วยจากเลขเขย ผู้ที่ไปอยู่ทางเมือง สำรวจหรือสำมะโนประชากรของเมือง ทำการแทงจำหน่ายเลขที่ตาย พิการ ชรา เสียจริต หนี หายหรือออกบวช เป็นต้น และยังคอยควบคุมรักษาสัตว์พาหนะต่างๆ อย่าง ช้าง ม้า วัว ควายด้วย

๑๑. ชานตร ๑๒. ชานนท มีหน้าที่คล้ายเสมียนของเมือง ดูแลรักษาจัดเก็บหนังสือราชการของเมือง ชานตรเป็นเลขานุการของเมืองแสน ชานนทเป็นเลขานุการของเมืองจันทน์ และภายหลังพบว่าเป็นผู้ช่วยเมืองแสนเมืองจันทน์ในการพิพากษาคดีความอีกด้วย

๑๓. มหาเสนา ๑๔. มหามนตรี มีหน้าที่เกี่ยวกับการนัดหมาย การประชุม หรือข้อราชการและประกอบพิธีกรรมต่างๆ

๑๕. ชาบัตนชิตย มีหน้าที่เกี่ยวกับสารตรา ใบบอกจากเมืองหลวง อ่านประกาศแข่งน้ำในพิธีถือน้ำฯ อ่านประกาศหรือคำสั่งของเจ้าเมืองกรมการ ควบคุมงานเอกสาร รายงาน ใบบอก หนังสือ บัญชีต่างๆ ของเมือง ดูแลเรื่องศักราช วัน เดือน ปี แต่งตำราต่างๆ และรักษาหอสมุดด้วย

๑๖. กรมเมือง มีหน้าที่เกี่ยวกับประเพณี ธรรมเนียม ฮีต คองของเมือง

๑๗. สุโพิ เป็นผู้บัญชาการทหารหรือแม่ทัพของเมืองเวลาเกิดศึกสงคราม หากเป็นเมืองใหญ่เรียก พระยาสุโพิ เมืองแสนเป็นตำแหน่งควบคุมสูงสุดฝ่ายทหาร เวลาเกิดศึกสงครามสุโพิจะเป็นผู้บัญชาการการรบ

ตำแหน่งพิเศษ หรือทำวเพียผู้น้อย เป็นตำแหน่งพิเศษแล้วแต่งงานหรือภารกิจของเมืองนั้นๆ เมืองเล็กบางเมืองอาจไม่มีแต่หากเป็นเมืองใหญ่อาจมีหลายตำแหน่ง ซึ่งตำแหน่งเหล่านี้มีระบุในธรรมเนียมการปกครองล้านช้าง ตำแหน่งที่สืบทอดธรรมเนียมดังกล่าวมาอาจจะมีไม่ครบในเมืองของแ่งสกลนคร ประกอบด้วย

๑. ซา^{๒๐} โนชิต ซาภูธร ราชต่างใจ และคำมุงคุณ ทำหน้าที่เป็นองครักษ์รับใช้เจ้าเมือง

^{๒๐} “ซา” ตามความหมาย คือ มีความรู้ความสามารถ และใช้เรียกผู้ที่เคยบวชมาแล้วผ่านการสดหรือสงฆ์สองครั้งตามธรรมเนียมล้านช้าง ได้แก่ พระภิกษุที่ยังไม่ผ่านการสด(สงฆ์) สึกออกมาเรียกว่า “ทิด” (บัณฑิต) ผ่านการสด ๑ ครั้ง เรียก “สำเร็จ”หรือ “สมเด็จ” สึกออกมาเรียกว่า “จารย์” ผ่านการสด ๒ ครั้ง เรียก “ซา”หรือ “อาซา” สึกออกมาเรียกว่า “จารย์ซา” และถ้าผ่านการสด ๓ ครั้ง เรียก “ญาคู” สึกออกมาเรียก “จารย์

๒. ชาวบรรทม มีหน้าที่จัดเก็บดูแลเรื่องที่นอน ห้องนอน
๓. ชาตินั่นแท่นแล่นดินเมือง เป็นพนักงานติดตามเจ้าเมืองกรมการ
๔. ชาวลาบคำ เป็นพนักงานเชิญดาบของเมือง
๕. ชามณเฑียร เป็นพนักงานรักษาจวนเจ้าเมือง
๖. ชาวบุสม เป็นพนักงานกั๊กกลดหรือพัดจามร
๗. ชามาตย์อาชาไนย เป็นพนักงานการช่าง วิศวกรรม
๘. แยกขวา แยกซ้าย ทำหน้าที่ปฏิบัติหรือต้อนรับแขกของเมือง
๙. ศรีสุธรรม ศรีบุญเรือง มีหน้าที่จัดการเรื่องการศึกษาและการศาสนาของเมือง^{๒๐}

ตำแหน่งต่างๆ ดังกล่าวเป็นธรรมเนียมตามอย่างอาณาจักรล้านช้างเวียงจันทน์ บรรดาเมืองในที่ราบสูงโคราชและแอ่งสกลนครส่วนใหญ่ยึดตามนี้ แต่มีความแตกต่างในรายละเอียดหรือการแบ่งกลุ่มหน้าที่ของแต่ละเมือง ส่วนเมืองอุบลราชธานีและจำปาศักดิ์นั้นก็มีที่แตกต่างเพิ่มเติมออกไปอีกหลายตำแหน่ง เมืองในแอ่งสกลนครส่วนใหญ่จะยึดตามธรรมเนียมของเวียงจันทน์เป็นหลัก นอกจากตำแหน่งของคณะอาญาสี่และกรมการท้าวเพียงของเมืองแล้ว ในระดับท้องถิ่น ตำบลและหมู่บ้าน มีผู้ปกครองตามตำแหน่งลดหลั่นกันลงไปเพื่อควบคุมดูแลผู้คนในชุมชน ส่วนใหญ่จะมีความสัมพันธ์แบบเครือญาติหรือเกี่ยวดองกันภายในชุมชน ตำแหน่งดังกล่าวมีดังนี้

ตำแหน่งผู้ปกครองท้องถิ่นระดับหมู่บ้านและตำบล ประกอบด้วย

๑. ท้าวฝ่าย มีหน้าที่ดูแลหมู่บ้านหลายๆ หมู่บ้าน คือ หมู่บ้านใหญ่และหมู่บ้านเล็กที่อยู่ละแวกใกล้เคียงด้วย อาจเปรียบเทียบกับนายอำเภอในปัจจุบันเพราะเมืองสมัยนี้ประกอบด้วยหมู่บ้านหลายหมู่บ้าน

ครู” นอกจากนี้ ตามสมณศักดิ์ของล้านช้าง “ชา” ยังใช้เรียกตำแหน่ง“เจ้าหัว”หรือพระสงฆ์ด้วย ซึ่งมีลำดับชั้นสมณศักดิ์เรียงจากสูงลงไป ดังนี้ เจ้าหัวครูยอดแก้ว เจ้าหัวครูลูกแก้ว เจ้าหัวครูหลักคำ เจ้าหัวครูด่าน เจ้าหัวครูเจ้าหัวชา และเจ้าหัวสมเด็จ, คำ“เจ้าหัว”ใช้เรียกพระสงฆ์ทั่วไปด้วย เช่น เรียกสามเณรว่า “จวน้อย”คือ เจ้าหัวน้อย ดูรายละเอียดใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม ๙, (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒), ๓, ๑๙๐-๓, ๑๙๑.

^{๒๐} สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ประวัติศาสตร์อีสาน พ.ศ. ๒๓๒๒-๒๔๔๔, ๗๗-๘๑.

๒. ตาแสง มีหน้าที่ดูแลเขตแขวงซึ่งมีขนาดตำบลใหญ่ๆ อาจเทียบกับตำแหน่งกำนันในปัจจุบัน ตาแสงหรือนายแขวงและท้าวฝ่ายคอยรับรายงานเรื่องโจรผู้ร้าย รายงานเรื่องผลประโยชน์ของบ้านเมือง รายงานน้ำฝนต้นข้าว พิษพรรณธัญญาหาร โรคระบาดต่างๆ จากกำนันจำบ้าน แล้วรายงานต่อเมืองแสนเมืองจันทน์

๓. กำนัน หรือ นายบ้าน คือผู้ปกครองหมู่บ้าน เทียบได้กับผู้ใหญ่บ้านในปัจจุบัน สมัยนี้ไม่พบว่ามีตำแหน่งผู้ใหญ่บ้าน มีแต่กำนันและจำบ้าน คอยดูแลลูกบ้านในหมู่บ้าน

๔. จำบ้าน สารวัตรบ้าน เป็นผู้ช่วยของกำนัน มีจำนวนมากน้อยตามขนาดของหมู่บ้านนั้นๆ มีหน้าที่คอยระวังโจรผู้ร้าย ระวังเรื่องวัวควาย ประกาศให้ราษฎรออกมาเสียส่วยเมื่อกรมการเมืองมาจัดเก็บส่วย คอยตัดสินข้อพิพาทในหมู่บ้าน ดูแลเรื่องงานบุญหรือพิธีกรรมต่างๆ โดยปรึกษาหัวหน้าคุ้มในหมู่บ้าน เช่น บุญบั้งไฟ บุญข้าวจี บุญพะเวสฯ และพิธีบวงสรวงปู่ตา เมื่อสมัยที่เริ่มมีข้าหลวงจากส่วนกลางเข้ามาตรวจการ กำนันและจำบ้านต้องเกณฑ์คนผลัดเปลี่ยนกันมาหาบข้าวของของคณะข้าหลวง จัดหาข้าวปลาอาหารและที่พักรับรอง พร้อมทั้งดูแลความปลอดภัยของข้าหลวงด้วย^{๒๒}

หน้าที่สำคัญของอัญญาสี่นอกจากการปกครองและการศาลหรือพิพากษาคดีในเมือง คือ การควบคุมกำลังของเมืองและรักษาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจในรูปของส่วยให้แก่เมืองหลวง ความพยายามปกครองพื้นที่หรือเมืองด้วยการควบคุมผู้คนและผลผลิตของราชสำนักสยาม ดำเนินการผ่านทางคณะอัญญาสี่เป็นสำคัญ มีการจัดทำสำมะโนครัว การสั๊กเล็ก แบ่งผู้คนออกเป็นกองตามคณะอัญญาสี่ ดังนั้นประชากรของเมืองในเวลานี้จึงอยู่กับการควบคุมของคณะอัญญาสี่

การรวมกลุ่มของเมืองในแอ่งสกลนคร พ.ศ.๒๓๗๑-๒๔๓๖

เมืองที่เกิดขึ้นในแอ่งสกลนครเวลานี้ได้กระจายตัวไปตามทำเลที่ตั้งหลักแหล่ง และเป็นชุมชนตามกลุ่มชาติพันธุ์ ส่วนใหญ่จะตั้งในที่อุดมสมบูรณ์ใกล้แหล่งน้ำ ได้แก่ รอบบริเวณแอ่งลุ่มต่ำหนองหารทั้งที่สกลนครและกุมภวาปี ตามลุ่มแม่น้ำสงครามและลำน้ำสาขา ลุ่มแม่น้ำโขงและสาขา ดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ ๒ เมืองที่เกิดขึ้นใหม่ได้รับการแต่งตั้งหรือรับรองสถานภาพจากราชสำนักสยาม โดยจะรวมตัวกันเป็นกลุ่มเมืองและมีเมืองใหญ่หรือเมืองเก่าที่สืบเนื่องมาจากสมัยล้านช้างเป็นเมืองศูนย์กลาง ทำให้เกิดเป็นกลุ่มเมืองหลายกลุ่มในพื้นที่แอ่งสกลนคร ได้แก่ กลุ่มเมืองนครพนม กลุ่มเมืองสกลนคร กลุ่มเมืองมุกดาหาร กลุ่มเมืองหนองหานและเมืองอื่นๆ ที่

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, ๘๑-๘๒.

ไม่มีเมืองบริวาร กลุ่มเมืองทั้งหมดนี้จะอยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของศูนย์กลางที่เมืองหนองคาย อีกชั้นหนึ่ง

บทบาทของเมืองหนองคาย

ช่วงเริ่มแรกในสมัยพระปทุมเทวาภิบาล (บุญมา) เป็นช่วงของการฟื้นฟูบ้านเมือง มีความพยายามสนับสนุนเกลี้ยกล่อมและกวาดต้อนผู้คนให้กลับมาตั้งบ้านเรือน ในกาลสงคราม ความขัดแย้งระหว่างสยามและเวียดนามที่กินเวลาต่อมาอีก ๑๕ ปี ระหว่าง พ.ศ.๒๓๗๑-๒๓๘๖ บ้านเมืองแถบลุ่มน้ำโขง-ล้านช้างมีสภาพเป็นสมรภูมิรบ ราชสำนักสยามมีนโยบายสนับสนุนให้ผู้คนอพยพเข้ามาตั้งบ้านเมืองทางฝั่งขวาบริเวณแอ่งสกลนครและที่ราบสูงโคราช ดังนั้นประชากรของเมืองหนองคายและกลุ่มเมืองในแอ่งสกลนครจึงประกอบด้วย ชาวพวนจากเขตเชียงขวาง (ตรันนิงห์) ชาวเวียดนาม และกลุ่มชนหลากหลายชาติพันธุ์ เช่น ผู้ไท ไล่ ญ้อ กะเลิง แสก และไย้อย จากเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง

เมืองหนองคายในสมัยพระปทุมเทวาภิบาล (บุญมา) ใช้ระบบการปกครองตามระบบ อาญาสี่ ซึ่งเป็นธรรมเนียมเดิมตามอย่างสมัยล้านช้าง และมีความพยายามตีความว่าเมืองหนองคายน่าจะมีสถานะภาพเป็นประเทศราชแทนเวียงจันทน์ด้วย และพระปทุมเทวาภิบาล (บุญมา) ก็น่าจะได้เป็นเจ้าประเทศราชหนองคาย แต่ขณะนี้ยังไม่พบหลักฐานที่สามารถยืนยันได้ เพราะประเทศราชของสยามทางหัวเมืองลาวตะวันออก นอกจากเมืองหลวงพระบางและจำปาศักดิ์ซึ่งเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรล้านช้างเดิมแล้ว เมืองในที่ราบสูงโคราชที่พบว่าเคยมีสถานะเป็นประเทศราช คือ เมืองอุบลราชธานีและเมืองสุวรรณภูมิ (ในเขตจังหวัดร้อยเอ็ด) ส่วนประเทศราชเวียงจันทน์เมื่อถูกเผาทำลาย ไม่ปรากฏหลักฐานว่าราชสำนักสยามได้แต่งตั้งเมืองใดเป็นแทนเมืองหนองคายเป็นหัวเมืองเอกชั้นนอก บริเวณแอ่งสกลนครและลุ่มน้ำโขงในเขตของเวียงจันทน์ แต่เดิมนั้นไม่มีเมืองประเทศราชอีก

ตั้งแต่สมัยนี้ต่อเนื่องมาจนถึงช่วงก่อนการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองและมีการยกเลิกระบบอาญาสี่ ราชบุตรเมืองหนองคายมีหน้าที่ปกครองดูแลเมืองเวียงจันทน์อีกหน้าที่หนึ่งด้วย โดยมีตำแหน่งเป็นเจ้าเมือง"จันทบุรี" จนกระทั่ง พ.ศ.๒๔๓๖ ที่ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงถูกฝรั่งเศสยึดครองจึงได้ยกเลิกตำแหน่งดังกล่าวนี้ ราชบุตรเมืองหนองคายคนสุดท้ายที่ได้ไปปกครองเป็นเจ้า

เมืองจันทบุรี คือ พระกฤษณะดิษฐ์บดี (ชาลี หรือ สาลี)^{๒๓} ซึ่งต่อมาได้เป็นเจ้าเมืองท่าบ่อ (เกลือ) คนแรกและได้พาผู้คนชาวเมืองเวียงจันทน์อพยพหนีฝรั่งเศสข้ามมาอยู่ด้วยอีกมาก

เมื่อ พ.ศ.๒๓๙๕^{๒๔} พระปฐมเทวภิบาล (บุญมา) ถึงแก่อนิจกรรม ท้าวเคน อุปฮาด จึงได้รับพระราชทานโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองแทน เป็นที่พระปฐมเทวภิบาล (ท้าวเคน) เอกสารบางฉบับ อาทิ ประวัติศาสตร์อีสานของ เต็ม วิภาคย์พจนกิจ กล่าวว่า ท้าวเคนเป็นบุตรท้าวสุวรรณมมา (บุญมา) แต่ก็ยังไม่สามารถยืนยันได้ชัดเจนนัก มีแต่หลักฐานเพียงว่า ท้าวเคนเป็นราชบุตร (ตำแหน่ง) จากเมืองยโสธรเท่านั้น ในเอกสารแผนเมืองระบุว่า...

...ศักราชได้ ๑๒๑๖ (พ.ศ.๒๓๙๗) ปีกาบยี่ (ชาล) เดือน ๔ ขึ้น ๑๑ ค่ำ วันอังคาร เจ้าราชบุตรบ้านสิงโคกผู้เป็นอุปฮาด (เมืองหนองคาย) ขึ้นนั่ง (ครอง) เมืองหนองคายมือ (วัน) นั้น...^{๒๕}

พระปฐมเทวภิบาล (ท้าวเคน) ปกครองเมืองหนองคายในฐานะเมืองหลักของหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือหรือลาวพวน ดูแลหัวเมืองทั้งสองฝั่งของแม่น้ำโขงบริเวณนี้ จนกระทั่งช่วงเวลาการปฏิรูปการปกครองและเสียดินแดนลาวฝั่งซ้ายให้แก่อาณานิคมฝรั่งเศสเมื่อ พ.ศ.๒๔๓๖ หลังจากนั้นบทบาทและอำนาจจึงลดลง โดยมีสถานะเป็นเพียงที่ปรึกษาของข้าหลวงใหญ่ (กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม) ในที่ “พระยาวุฒาธิคุณวิบูลย์ศักดิ์อัครสุนทรหมื่นทรรักดี” แล้วให้ท้าวเสื่อ บุตรชายซึ่งได้ไปเป็นเจ้าเมืองจันทบุรี (เวียงจันทน์) เข้ามาดำรงตำแหน่งพระปฐมเทวภิบาลแทนบิดา

การพยายามแสดงบทบาทความเป็นผู้นำของกลุ่มเมืองในแอ่งสกลนครของเจ้าเมืองหนองคาย ในเอกสารแผนเมืองหรือพงศาวดารย่อเมืองเวียงจันทน์ ได้กล่าวถึงเหตุการณ์ในท้องถิ่นดังกล่าวนี้ว่า...

^{๒๓} คณะกรรมฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุ, วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์และภูมิปัญญา จังหวัดหนองคาย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, ๒๕๔๓), ๔๗, ๕๒.

^{๒๔} ในเอกสารท้องถิ่น(แผนเมือง) ระบุว่า “...ศักราชได้ ๑๒๑๔ (พ.ศ.๒๓๙๕) ปีเต่าใจ (ชวด) เดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ วันอาทิตย์ ยามกองงาย (๓ โมงเช้า) เจ้าสุวรรณมา ผู้เป็นพระปฐมเทวภิบาลเจ้าเมืองหนองคายนิพพาน มือ (วัน) นั้นแล...” ต่อมาเมื่อศักราชได้ ๑๒๑๕ (พ.ศ.๒๓๙๖) จึงได้เผาศพ

^{๒๕} “พงศาวดารย่อเมืองเวียงจันทน์,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาค ๗๐ (ต่อ) เล่ม ๔๔, (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, ๒๕๑๒), ๑๔๙-๑๕๐.

...ศักราชได้ (๑)๒๐๓ ปีสวงเป้า (จตุ) เดือน ๑๐ แรม ๑๐ ค่ำ วันพฤหัสบดี ทฬ เมืองหนองคายไปตีเมืองวัง(มล)^{๒๖} ครั้งก่อน... ศักราชได้ (๑)๒๐๔ ปีเต้ายี (ชาล) ขึ้น ๑๑ ค่ำ วันพุธ ไปทัพเมืองวัง ที่กลาง... ศักราชได้ (๑)๒๐๕ ปีกาเม่า (เถาะ) เดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำ วันอังคาร ไปทัพเมืองวัง ที่ลุน (ครั้งปลายหรือหลังสุด)... ศักราชได้ ๑๒๐๙ (พ.ศ.๒๓๙๐) ปีฮวยสง่า (มะแม) เดือน ๑๑ แรม ๘ ค่ำ เจ้าเมืองคายลงไปให้(ทอด)กฐินธาตุพนมปีนั้น... ศักราชได้ ๑๒๑๐ ตัว ปีเบิกสัน (วอก) เดือนยี่ ขึ้น ๓ ค่ำ วันอังคาร เจ้าเมืองหนองคายลงไปปลงศพ (เผาศพ) พระบรมราชา เมืองลคร (นครพนม) แล... ศักราชได้ ๑๒๑๑ ปีกัฒเข้า (ระกา) วันเสาร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๑ ค่ำ ท้าวพรหมลูกเจ้าน้อยเมืองพนออกมมาถึงเมืองหนองคายมือ (วัน) นั้น...^{๒๗}

บทบาทที่ปรากฏดังกล่าวเป็นภาระหน้าที่การปกครองหัวเมืองลาวทั้งบริเวณฝั่งซ้ายและฝั่งขวาแม่น้ำโขง ราษฎรส่วนใหญ่ของเมืองหนองคายเป็นชาวเวียงจันทน์เดิม ชาวลาวเวียงที่มาจากเมืองยโสธรและเมืองหนองบัวลำภู เมืองหนองคายมีสถานะเป็นเมืองเอก ๑ ใน ๑๕ เมืองรวมหัวเมืองบริวารขึ้น ๕๒ เมือง นับว่าเป็นเมืองที่มีอิทธิพลทางการเมืองการปกครองมากที่สุดในพื้นที่แอ่งสกลนครและลุ่มแม่น้ำโขงบริเวณนี้ ส่วนเมืองในพื้นที่แอ่งสกลนครโดยเฉพาะนอกจากเมืองหนองคายจะควบคุมดูแลเมืองศูนย์กลางของกลุ่มเมืองต่างๆ อย่างเมืองนครพนม เมืองสกลนคร เมืองมุกดาหาร หรือเมืองหนองหานแล้ว เมืองหนองคายยังมีเมืองบริวารที่อยู่ในกำกับของตัวเองด้วย ได้แก่ เมืองโพธิพิสัย เมืองกุมภวาปี ครอบคลุมไปถึงบริเวณเมืองเชียงคาน เมืองเลย และเมืองรัตนวาปีในเวลาต่อมา^{๒๘}

กลุ่มเมืองนครพนม

เมืองนครพนม หรือ มรุกขนคร เป็นเมืองเก่าแก่โบราณสืบย้อนกลับไปเป็นเมืองสำคัญของแคว้น/อาณาจักรศรีโคตรบูร ซึ่งเป็นชื่อเรียกแคว้นทางตอนใต้ของล้านช้าง ปรากฏชื่อในพงศาวดารล้านช้างตั้งแต่รัชสมัยพระเจ้าสามแสนไทไตรภูวนาทเป็นอย่างน้อย ในจารึกพระธาตุ

^{๒๖} เมืองวังมด อยู่ในเขตอำนาจของเมืองนครพนม มุกดาหาร และติดต่อกับเขตของเวียงคานด้วย ซึ่งต้องส่งส่วยให้แก่ทั้งเมืองมุกดาหารและเวียงคาน

^{๒๗} “พงศาวดารย่อเมืองเวียงจันทน์,” ใน ประชุมพงศาวดาร ภาค ๗๐ (ต่อ), ๑๔๙-๑๕๐.

^{๒๘} มหาสิลา วีระวงศ์, ประวัติศาสตร์ลาว, ๑๒๑-๑๒๒, ๑๔๑-๑๔๒.

พนม ๒. ที่เชื่อว่าสร้างขึ้นใน พ.ศ.๒๑๕๗ ได้กล่าวถึงชื่อของเจ้าเมืองศรีโคตรบูรว่า “(เจ้า)พระยานครหลวงพิชิตราชธานีศรีโคตรบอง” ดังนี้

...สังกราช ๙๗๖ ปีกาบยี่ เดือน ๕ ขึ้น ๔ ค่ำ วัน ๕... พระเป็นเจ้า พระยานครหลวงพิชิตราชธานีศรีโคตรบองเจ้า เป็นประธานแก่เจ้าพระยา เสนามนตรีทั้งหลาย... (จารึกพระธาตุพนม ๒ บรรทัดที่ ๑-๓)^{๒๙}

เมื่อ วัน วุศตอพ พุทธการค้าชาวฮอลันดาเดินทางเข้ามาอาณาจักรล้านช้างใน พ.ศ. ๒๑๘๔ เพื่อเข้าเฝ้าพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราชที่นครหลวงเวียงจันทน์ โดยทวนน้ำขึ้นมาตามแม่น้ำโขงจากเมืองสะแกของกัมพูชา เมื่อเดินทางผ่านมาถึงบริเวณพระธาตุพนมและเมืองมรุกขนครของแคว้นศรีโคตรบูร ได้บันทึกไว้ว่า

...องค์พระธาตุพนมเป็นสีทองสะท้อนแสงระยิบระยับกับน้ำในแม่น้ำโขง ครั้นเดินทางขึ้นไปอีก ๑ วัน ก็ถึงแคว้นศรีโคตรบูร อันมีเมืองมรุกขนครเป็นเมืองหลวง และยังคงกล่าวอีกว่าเป็นเมืองใหญ่ มีชุมชนใหญ่กว่าเมืองสะแกของกัมพูชาถึง ๒ เท่า มีเจ้าชายผู้ยิ่งใหญ่ปกครองเมืองโคตรบูร อันเป็นที่รู้จักกันทั่วไปในนครเวียงจันทน์...^{๓๐}

ในสมัยล้านช้างมีการย้ายเมืองหลายครั้งและสลับเปลี่ยนอยู่ทั้งสองฟากฝั่งของแม่น้ำโขง เดิมนั้นเมืองศรีโคตรบูรตั้งอยู่ทางฝั่งซ้ายตรงข้ามกับพระธาตุพนม ห่างจากพระธาตุพนมข้ามน้ำโขงไปทางตะวันออกราว ๕ กิโลเมตร ในสมัยพระบรมราชา (แวก่าน) เจ้าเมือง พ.ศ.๒๒๘๑-๒๓๐๘ เนื่องจากกระแสน้ำกัดเซาะตลิ่งพังทลาย ท่านจึงได้ย้ายจากเมืองศรีโคตรบูรขึ้นไปทางตอนเหนือแต่ยังอยู่ทางฝั่งซ้ายตามเดิม ตั้งเมืองใหม่ตรงบริเวณที่ประดิษฐานองค์พระธาตุศรีโคตรบองหรือพระธาตุเมืองเก่า เมืองท่าแขก อยู่คนละฟากกับตัวเมืองนครพนมในปัจจุบัน และได้เปลี่ยนชื่อเป็นเมืองมรุกขนคร ต่อมาในสมัยพระบรมราชา (กู๋แก้ว) (พ.ศ.๒๓๐๙-๒๓๒๑) บุตรพระบรมราชา (แวก่าน) หลังจากจัดการความขัดแย้งกับน้องเขย (ท้าวคำสิงห์) ซึ่งพระเจ้าสิริบุญสารทรงตั้งให้

^{๒๙} ธวัช ปุณโณทก, “ศรีโคตรบอง, ตำนาน,” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม ๑๒ (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒), ๔๖๘-๔๖๙.

^{๓๐} บันทึกของ วัน วุศตอพ อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน, และดูรายละเอียดใน “บันทึกสองฉบับเกี่ยวกับการเดินทางผ่านลาวในศตวรรษที่ ๑๗,” ใน จารุวรรณ ธรรมวัตร, แลลอดพงศาวดารลาว (มหาสารคาม : สถาบันวิจัยศิลปะและวัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๓๐), ๕๖-๖๖.

เป็นเจ้าของแล้ว เมื่อได้ครองเมืองแทนบิดาท่านได้ย้ายเมืองมรุกขนครมาตั้งอยู่ทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงบริเวณบ้านธาตุน้อยศรีบุญเรืองริมห้วยบังฮวกในเขตอำเภอธาตุพนมปัจจุบัน ห่างจากอำเภอเมืองลงไปทางใต้ราว ๓๐ กิโลเมตร^{๓๐}

สมัยพระบรมราชา (กู๋แก้ว) นี้เมืองนครพนม (มรุกขนคร) ได้ยอมสวามิภักดิ์ต่อกองทัพสยามที่ยกขึ้นมาตีเวียงจันทน์ทางลำน้ำโขงและขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ ต่อมา และเมื่อ พ.ศ.๒๓๒๙ ในสมัยพระบรมราชา (พรหมา) บุตรของพระบรมราชา (กู๋แก้ว) เห็นว่าเมืองมรุกขนครที่บ้านธาตุน้อยศรีบุญเรืองมีปัญหาเรื่องกระแสน้ำกัดเซาะตลิ่งพังอยู่เนืองๆ จึงได้ย้ายเมืองขึ้นไปทางเหนือ ตั้งใหม่ที่บ้านหนองจันทน์ห่างจากตัวเมืองนครพนมปัจจุบันลงไปทางใต้ประมาณ ๓ กิโลเมตร ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนนามเมืองจากมรุกขนครเป็นเมืองนครพนมจนถึงปัจจุบัน^{๓๑}

สมัยพระบรมราชา (พรหมา) แม้เมืองนครพนมจะขึ้นกับกรุงเทพฯ แต่ยังคงสัมพันธ์กับราชสำนักเวียงจันทน์ด้วย ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ที่มีมาตั้งแต่เมื่อเวียงจันทน์เป็นอาณาจักรเอกราช เมื่อพระบรมราชา (พรหมา) ถึงแก่กรรม พระเจ้าสิริบุญสาร (องค์บุญ) พระเจ้าเวียงจันทน์ได้แต่งตั้งท้าวสุตดาพี่เขยพระบรมราชา (พรหมา) เป็นเจ้าเมืองนครพนมแทน ส่วนบุตรทั้ง ๓ ของพระบรมราชา (พรหมา) คือ ท้าวจูลณี ท้าวกิ่งหงษา และท้าวคำสาย ไม่พอใจและมีความขัดแย้งกับพระบรมราชา (สุตดา) (พ.ศ.๒๓๓๗-๒๓๔๗) ซึ่งเป็นเขยแต่ได้เป็นเจ้าเมือง จึงอพยพพาครอบครัวหลบหนีไปตั้งหลักอยู่เมืองมหาชัยกองแก้วซึ่งปู่คือพระบรมราชา (กู๋แก้ว) เคยมาตั้งหลักแหล่งรวบรวมผู้คนที่นี่ก่อนที่จะกลับเข้ามาทวงสิทธิ์การเป็นเจ้าเมืองคืนจากพระบรมราชา (คำสิงห์) ซึ่งเป็นน้องเขยดังกล่าวมาแล้ว กลุ่มบุตรของพระบรมราชา (พรหมา) กำลังจะเตรียมทัพยกเข้าโจมตีพระบรมราชา (สุตดา) ที่เมืองนครพนม แต่พระยามหาอำมาตย์ (ป้อม อมาตยกุล) ขึ้นมาราชการหัวเมืองลาวเขตประเทศราชเวียงจันทน์ได้ไกล่เกลี่ยให้สงบศึกระหว่างสายเลือดไว้ทัน หลังจากนั้นได้แต่งตั้งให้ท้าวจูลณี เป็น “พระพรหมอาสา” เจ้าเมืองมหาชัยกองแก้ว^{๓๒}

^{๓๐} สุวิทย์ ธีรศาสตร์, ประวัติศาสตร์อีสาน พ.ศ.๒๓๒๒-๒๔๔๔, ๕๔.

^{๓๑} สุจริตต์ จันทรสชา, “นครพนม, เมือง,” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม ๖ (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒), ๑๙๕๔-๑๙๕๗.

^{๓๒} เมืองมหาชัยกองแก้ว ซึ่งพระบรมราชา (กู๋แก้ว) ได้เคยมารวบรวมผู้คนสร้างให้เป็นชุมชนใหญ่ ถือได้ว่าเป็นฐานกำลังคนของเจ้าเมืองนครพนมสายนี้ เมืองนี้จริงก็คือ มหาชัยกู๋แก้ว แต่เดิมนั้นชื่อบ้านแก่งเหล็ก ตั้งอยู่บริเวณตอนในริมแม่น้ำเซบั้งไฟสาขาทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง กลุ่มคนเมืองมหาชัยกองแก้วนี้ครั้งหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ.๒๓๗๑ ได้อพยพข้ามแม่น้ำโขงเข้ามาตั้งชุมชนที่เมืองสกลนคร ดูเพิ่มเติมในหัวข้อกลุ่มเมืองสกลนครในบทเดียวกันนี้

เมื่อเกิดความขัดแย้งในเมืองนครพนมระหว่างสายพระบรมราชา (พรหมา, กูแก้ว, แอวก่าน) กับเจ้าเมืองที่มาจากสายเขย (ท้าวคำสิงห์, ท้าวสุตตา) ซึ่งราชวงศ์เวียงจันทน์ขณะนั้นให้การสนับสนุน ราชสำนักสยามได้เข้ามาระงับข้อพิพาทและได้จัดการเรื่องตำแหน่งเจ้าเมืองนครพนมให้ลงตัวอยู่เสมอ เพราะเมืองนี้มีความสำคัญในการควบคุมกลุ่มเมืองในแอ่งสกลนคร และบริเวณแม่น้ำโขงปากตะวันออกติดต่อกับเขตเวียดนาม

พ.ศ. ๒๓๔๗ พระบรมราชา (สุตตา) ถึงแก่กรรม ราชสำนักสยามรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ ๒) ได้เข้ามากำกับดูแลการแต่งตั้งเจ้าเมืองนครพนมโดยโปรดฯ ให้ท้าวอุ่นเมือง (บุตรพระบรมราชา กูแก้ว) น้องพระบรมราชา (พรหมา) หรือเป็นอาของท้าวจุลณี ท้าวกิ่งหงษา และท้าวคำสายที่ตั้งอยู่เมืองมหาชัยกองแก้ว) ได้เป็นพระบรมราชา (อุ่นเมือง) (พ.ศ. ๒๓๔๗-๒๓๔๘) ดำรงตำแหน่งได้เพียง ๖ เดือนก็ถึงแก่กรรมอาภะชราภาพมาก ราชสำนักเวียงจันทน์สนับสนุนให้ท้าวมัง บุตรพระบรมราชา (สุตตา) ซึ่งเป็นสายเขยได้เป็นเจ้าเมืองนครพนมต่อมา พระบรมราชา (มัง) ครองเมืองตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๔๘-๒๓๗๐ ก็เกิดสงครามเจ้าอนุวงศ์ เจ้าเมืองท่านนี้ได้ให้ความร่วมมือหรือเข้าข้างเจ้าอนุวงศ์ตามความสัมพันธ์อันดีดังได้กล่าวมาแล้ว ความเคลื่อนไหวของเจ้าอนุวงศ์ทางเมืองนครพนมไม่เคยรายงานให้ทางราชสำนักสยามทราบเลย เมื่อฝ่ายเวียงจันทน์แพ้สงครามเมืองนครพนมจึงได้รับผลกระทบโดยถูกกวาดต้อนประชาชนให้ไปไว้ที่เมืองพนมสงคราม เมืองสนามชัยเขต ในจังหวัดฉะเชิงเทราปัจจุบัน ส่วนพระบรมราชา (มัง) และกรมการท้าวเพี้ยพร้อมประชาชนที่เหลือได้หลบซ่อนอยู่ตามป่าเขาบริเวณปากแม่น้ำโขงด้านตะวันออก จนกระทั่งเมื่อโปรดฯ ให้พระสุนทรราชวงศา (ท้าวฝ้าย) เจ้าเมืองยโสธรผู้มีเชื้อสายฝ่ายพระวอพระตาขึ้นมากำกับดูแลเมืองนครพนม และได้ข้ามไปเกลี้ยกล่อมชาวเมืองนครพนมที่ยังหลบซ่อนภัยสงครามให้กลับเข้ามาตั้งถิ่นฐานในแอ่งสกลนครดังเก่า ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๘๑ ได้ผู้คนอพยพกลับเข้ามาจำนวนมากและตั้งชุมชนอยู่บริเวณเมืองนครพนมและสกลนคร ทำให้เมืองทั้งสองนี้มีเมืองบริวารจำนวนมาก^{๓๔}

ทั้งเมืองหนองคายและเมืองนครพนมต่างมีความสำคัญ กล่าวคือ เมืองหนองคายตั้งขึ้นแทนเวียงจันทน์ เมืองนครพนมเคยเป็นเมืองลูกหลวงของเวียงจันทน์ ภายหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์ทั้งสองเมืองล้วนผลัดเปลี่ยนกลุ่มผู้ปกครองเป็นกลุ่มใหม่ จากราชวงศ์เวียงจันทน์มาเป็นกลุ่มลูกหลานเชื้อสายพระวอพระตา ซึ่งมีอำนาจปกครองอยู่เมืองยโสธรและอุบลราชธานี พระปทุมเทวาภิบาล (สุวรรณหรือบุญมา) เจ้าเมืองหนองคายคนแรกเคยเป็นอุปฮาดเมืองยโสธร

^{๓๔} ดูรายละเอียดของกลุ่มเมืองต่างๆ ที่เกิดใหม่ได้ในบทที่ ๒.

และพระสุนทรราชวงศา (ท้าวฝ้าย) เจ้าเมืองยโสธรได้มีอำนาจปกครองทั้งเมืองยโสธรและนครพนม ดังกล่าวแล้ว

พื้นฐานที่เคยเป็นเมืองสำคัญสมัยอาณาจักรล้านช้างและความสามารถในการเกลี้ยกล่อมผู้คนของเจ้าเมืองกรมการ ทำให้เมืองนครพนมมีเมืองบริวารจำนวนมากซึ่งตั้งอยู่ตามทำเลเหมาะสมใกล้เคียงบริเวณลุ่มแม่น้ำสงครามตอนล่างและริมฝั่งแม่น้ำโขงจนถึงแถบธาตุพนม ได้แก่ เมืองไชยบุรี เมืองท่าอุเทน เมืองอาทมาตหรืออาจสามารถ เมืองรามราช เมืองเรณูนคร เมืองอากาศอำนวย เมืองวานรนิวาส (ระยะหนึ่ง) และเมืองธาตุพนม นอกจากนี้เมืองนครพนมมีขอบเขตของอำนาจครอบคลุมไปถึงเมืองทางฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงด้วย บริเวณเมืองคำเกิด คำม่วง จนถึงชายแดนเวียดนาม ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ที่มีพื้นฐานมาตั้งแต่สมัยล้านช้าง

การจัดการปกครองเมืองนครพนมของราชสำนักสยาม โดยให้กรมการท้าวเพี้ยที่จงรักภักดีและไว้เนื้อเชื่อใจได้กำกับดูแล แสดงถึงการไม่วางใจต่อบรรดากลุ่มผู้ปกครองเดิมของเมืองนครพนมที่มีความสัมพันธ์อันดีกับราชวงศ์เวียงจันทน์สายเจ้าอนุวงศ์ โดยให้อยู่ภายใต้การควบคุมของท้าวเพี้ยสายพระวอพระตาที่ภักดีต่อกรุงเทพฯ และมีความดีความชอบจากการสงครามเจ้าอนุวงศ์ ทั้งนี้เพราะเมืองนครพนมนับว่ามีอิทธิพลต่อกลุ่มเมืองบริเวณแอ่งสกลนครและลุ่มแม่น้ำโขงแถบนี้จนถึงเขตแดนเวียดนาม หากสามารถควบคุมเมืองนครพนมได้อำนาจของราชสำนักสยามเหนือเมืองเหล่านี้จะมีมากขึ้นด้วย และที่สำคัญสามารถใช้เมืองนครพนมเป็นเมืองหลักหน้าด่านในการสืบข่าวราชการทางหัวเมืองฟากตะวันออกที่ติดต่อกับเวียดนาม เช่น บริเวณเมืองแซรกหรือเมืองแสก^{๓๕} โดยที่ทางราชสำนักสยามยังส่งคนมาคอยตรวจสอบการสืบราชการของผู้ปกครองเมืองนครพนมอีก^{๓๖}

นอกจากนี้เมืองนครพนมยังเป็นหัวเรี่ยวหัวแรงในการเกลี้ยกล่อมผู้คนให้เข้ามาตั้งถิ่นฐานในพื้นที่แอ่งสกลนครหรือทางฝั่งขวาของแม่น้ำโขงได้อย่างมีประสิทธิภาพ^{๓๗} และเป็นเมืองที่

^{๓๕} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ.๑๒๐๙ (พ.ศ.๒๓๙๐) เลขที่ ๑๒๖, “สารตราตอบเมืองนครราชสีมาส่งต้นหนังสือเมืองนครพนมสืบราชการเมืองแซรก.”

^{๓๖} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ.๑๒๐๖ (พ.ศ.๒๓๘๗) เลขที่ ๓๙, “ไปบอกหลวงอนุรักษภูเบศน์ เรื่องสืบข่าวราชการทางเมืองนครพนม.”

^{๓๗} พระสุนทรราชวงศา เจ้าเมืองยโสธรและเมืองนครพนม มีผู้คนนับถือมากโดยเฉพาะบรรดาเจ้าเมืองกรมการของเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง และเป็นผู้มีบทบาทในการชักชวนเกลี้ยกล่อมให้ผู้คนอพยพเข้ามาอยู่ในแอ่งสกลนครจำนวนมาก และทำให้เมืองนครพนมมีเมืองบริวารจำนวนมากด้วย ดังเช่นกรณีของชาวไย้เมืองวานรนิวาส ที่ตั้งอยู่ใกล้เขตแดนเมืองสกลนคร แต่ขึ้นกับเมืองนครพนม ต่อมาเมื่อพระสุนทรราชวงศาเหลือ

ได้รับการยอมรับนับถือจากกลุ่มเมืองในแอ่งสกลนครจำนวนมาก (มากกว่าเมืองหนองคายที่ตั้งขึ้นใหม่) โดยเฉพาะเมืองที่อยู่ตามริมฝั่งแม่น้ำโขง กลุ่มน้ำสงคราม และบริเวณรอบหนองหาร ทำให้เมืองนครพนมรวมทั้งกลุ่มเมืองสกลนครและมุกดาหารมีความสำคัญและสามารถแสดงบทบาทหรือกลับมามีอิทธิพลได้อีก ทั้งนี้เพราะพื้นฐานของกลุ่มเมืองดังกล่าวที่มีมาตั้งแต่อดีต และสถานการณ์ทางการเมืองการปกครองในเขตแอ่งสกลนครและล้านช้างเวียงจันทน์ที่เปลี่ยนแปลงไปภายหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์

เอเตียน แอมอนิเย ได้บันทึกและตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับความสำคัญของเมืองละคอนหรือเมืองนครพนม ไว้ในบันทึกการเดินทางในลาว ภาคที่ ๑ ว่า...

...ขุนนางเมืองละคอนกำลังติดงานคุมการก่อสร้างอาคารหลายหลัง ...เพื่อเตรียมการต้อนรับสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา “นายกรัฐมนตรีนคร” คนที่แจ้งข่าวการเดินทางมาก่อน แต่ไม่ได้มา ...เจ้าเมืองซึ่งเพิ่งได้รับตำแหน่งในเดือนพฤศจิกายนที่แล้วมานี้ มียศเป็น “พระพนมนครเทพพิสุทธิพุทธบุรีศรีโคตรบูรหลวงเจ้าเมืองละคอน” ...บ่งบอกว่าขุนนางคนนี้เป็นคนดูแลรักษาธาตุพนม ดินแดนแห่งอารยธรรมที่ประเทศลาวอย่างเป็นทางการ ...ได้กล่าวมาแล้วว่า(ขุนนาง)ทุกๆ คนกำลังติดงานก่อสร้างอาคารไม้ ๕-๕ หลัง ที่ได้เมืองละคอน เพื่อต้อนรับสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหามาลา ซึ่งไม่ได้มาที่นั่นเลย ตามคำสั่งของบวงกอก เจ้าเมืองบางมุก (มุกดาหาร) เมืองอุเทน (ท่าอุเทน) ไชยบุรี สะขุน (สกลนคร) และละคอน จำต้องรวมกันสร้างอาคารดังกล่าว อาจจะต้องคำถามได้ว่าด้วยเหตุใด เมืองละคอนจึงถูกเลือกเอาเป็นที่ชุมนุมชน แทนที่จะเลือกเอาเมืองหนองคาย ในโอกาสนั้นเจ้าเมืองทุกคน ได้เก็บภาษีเพิ่มจำนวนข้าวเปลือกหนึ่งหมื่น (๑๒ กิโลกรัม) จากชาวบ้านชาวเมือง...^{๓๙}

อำนาจปกครองเมืองยโสธรเพียงเมืองเดียว ชาวโย้ยกลุ่มนี้ก็ขอขึ้นกับเมืองยโสธร จนเมื่อเจ้าเมืองผู้นี้ถึงแก่กรรมเมืองวานรนิวาสถึงได้ขึ้นกับเมืองสกลนคร ดูรายละเอียดใน สุรัตน์ วราจันต์, ประวัติศาสตร์สกลนคร, ๕๐.

^{๓๘} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมสมเด็จพระบำราบปรปักษ์ สมุหนายกในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, รัชกาลที่ ๕.

^{๓๙} ในต้นฉบับบันทึกของเอเตียน แอมอนิเย เขียนเป็น (Phrah Phenom Nakha Nurah Sethi Sah Tep Binhout Poutra Bouri Sikout Boun Luong Chau Moeung Lokhon) ซึ่งยศเจ้าเมืองนครพนมตามบันทึกนี้ควรถอดความเป็น “พระพนมนครานุรักษ์สิทธิศักดิ์เทพพิสุทธิพุทธบุรีศรีโคตรบูรหลวงเจ้าเมืองละคอน.”

^{๔๐} ทองสมุทรร โดเร และ สมหมาย เปรมจิตต์, แปล, บันทึกการเดินทางในลาว, ภาคหนึ่ง พ.ศ.

กลุ่มเมืองสกลนคร

เมืองสกลนคร ตั้งอยู่บนทำเลของเมืองเก่าที่เคยรุ่งเรืองมาก่อนทั้งในสมัยขอม เรียกว่าเมืองหนองหานหลวง^{๔๑} แต่ในสมัยล้านช้างเรียกเมืองเชียงใหม่หนองหานตามชื่อที่ปรากฏอยู่ในศิลาจารึกสมัยพระเจ้าสุริยวงศาธรรมิกราช^{๔๒} พอพ้นรัชสมัยของพระองค์และอาณาจักรล้านช้างวุ่นวายเมืองนี้ได้เสื่อมถอยลงเป็นหมู่บ้านเชียงชุมหรือบ้านธาตุเชิงชุมที่ตั้งอยู่ริมหนองหาร^{๔๓} ต่อมาในสมัยพระยาไชยสุนทรเจ้าเมืองกาฬสินธุ์ซึ่งตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เกิดความขัดแย้งภายในเมืองกาฬสินธุ์กลุ่มอุปฮาด ทำวมาบ้อง ทำวฟอง ได้แยกผู้คนออกมาตั้งอยู่ที่บ้านธาตุเชิงชุมริมหนองหาร และได้รับการยกขึ้นเป็นเมืองจากราชสำนักสยาม เจ้าเมืองเป็นที่พระธานี เปลี่ยนชื่อเมืองเป็นเมืองสกลทวาปี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๕^{๔๔}

ในระหว่างระยะสงครามเจ้าอนุวงศ์ พระธานีเจ้าเมืองสกลทวาปีทำผิดกฎอาญาศึกมีพฤติกรรมเข้าข้างฝ่ายเวียงจันทน์ โดยไม่ยอมเตรียมเสบียงและอาวุธพร้อมไพร่พลไว้คอยกองทัพหลวงจากสยามที่จะยกขึ้นมาจึงถูกประหารชีวิตที่บ้านหนองทรายขาว ชาวเมืองสกลทวาปีก็ถูกกวาดต้อนลงไปไว้ที่เมืองกบินทร์บุรีและเมืองประจันตคามจำนวนมาก แต่ที่ยังคงเหลือไว้ให้เผ่าดูแลพระธาตุเชิงชุมอยู่ประมาณ ๘-๙ หมู่บ้าน เช่น บ้านธาตุเชิงชุม บ้านธาตุนาเอง บ้านนาดี บ้านวังยาว บ้านผ้าขาวและบ้านพันนา เป็นต้น หลังจากนั้นประมาณ พ.ศ. ๒๓๗๓ เมืองสกลทวาปีก็ขึ้นกับเมืองนครพนมซึ่งพระสุนทรราชวงศา (ท้าวฝ่าย)^{๔๕} กำกับดูแลอยู่และได้แต่งตั้งกรมการไปเกลี้ยกล่อมผู้คนจากเมืองทางฝั่งซ้ายแถบเมืองพิน เมืองนอง เมืองตะโปน เมืองวังและเมืองมหาชัย

^{๔๑} ธาดา สุทธิธรรม การใช้ที่ดินและผังเมืองสายวัฒนธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, ๑๓๗-๑๔๖.

^{๔๒} ดูรายละเอียด “ศิลาจารึกบ้านท่าวัด,” ใน สุรัตน์ วรางค์รัตน์, ประวัติศาสตร์สกลนคร, ๖๒-๖๕.

^{๔๓} นิวัฒน์ พ. ศรีสุนันท์, ประวัติศาสตร์ไทยลาว-อีสาน, พิมพ์ครั้งที่ ๓ (อุดรธานี : โรงพิมพ์อุดรธานี, ๒๕๓๙), ๑๕๕.

^{๔๔} สุรัตน์ วรางค์รัตน์, บรรณาธิการ, ตำนานพงศาวดารเมืองสกลนคร ฉบับพระยาประจันตประเทศธานี (โง่นคำ พรหมสาขา ณ สกลนคร), ๑๑-๑๒.

^{๔๕} พระสุนทรราชวงศา (ท้าวฝ่าย) เป็นบุตรพระสุนทรราชวงศา (สีชา) เจ้าเมืองยโสธรซึ่งเป็นหลานพระวอพระตา ได้มากำกับดูแลเมืองนครพนมด้วย คือปกครองทั้งเมืองยโสธร (ยศสุนทร) และเมืองนครพนม เพราะมีความดีความชอบในสงครามเจ้าอนุวงศ์

กองแก้ว โดยมีอุปฮาดติเจา (คำสาย)^{๔๖} ราชวงศ์ (คำ) และท้าวจันทร์ (อิน) ของเมืองมหาชัยฯ รวมอยู่ด้วย ซึ่งต่อมาได้เป็นหัวเรี่ยวหัวแรงในการอพยพพาผู้คนจากเมืองมหาชัยฯ ให้เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณเมืองสกลทวาปี^{๔๗} เมื่อ พ.ศ.๒๓๗๘ โปรดเกล้าฯ ให้อุปฮาดติเจา (คำสาย) เมืองมหาชัยฯ กองแก้วเป็นพระยาประเทศธานีเจ้าเมืองสกลทวาปี ต่อมาเมื่อท้าวคำสายถึงแก่กรรม ราชวงศ์ (คำ) เมืองมหาชัยฯ บุตรชายจึงได้เป็นเจ้าเมืองแทน เมื่อ พ.ศ.๒๓๘๑ และได้เปลี่ยนชื่อเมืองจากสกลทวาปีเป็นเมืองสกลนครตั้งแต่นั้น และโปรดฯ ให้แบ่งเขตเมืองนครพนม เมืองมุกดาหารและเมืองหนองหาร ให้เป็นเขตแดนเมืองสกลนคร^{๔๘}

ถึงแม้เมืองสกลนครจะถูกกวาดต้อนประชาชนออกไปและเคยขึ้นกับเมืองใหญ่อย่างเมืองนครพนม แต่ด้วยพื้นฐานความเป็นเมืองเก่ามีความสำคัญมาตั้งแต่สมัยล้านช้างและย้อนกลับไปจนถึงสมัยวัฒนธรรมเขมรโบราณ ซึ่งทำเลการตั้งเมืองนับว่าอยู่บนทำเลที่ตีเหมาะสมมีแหล่งทรัพยากรที่เอื้อต่อการเจริญเติบโตของเมือง กล่าวคือ ใกล้แหล่งน้ำขนาดใหญ่ที่หนองหารหลวงและมีเขตป่าเขาคือเทือกเขาภูพาน ประกอบเป็นภูมิฐานของเมืองส่งผลให้ชุมชนเมืองหนาแน่นหรือขยายใหญ่โตได้อย่างรวดเร็ว พื้นฐานดังกล่าวทำให้เมืองสกลนครสามารถเป็นเมืองศูนย์กลางของกลุ่มเมืองได้ ภายหลังจากแยกตัวออกมาจากเมืองนครพนมแล้วขึ้นตรงต่อราชสำนักกรุงเทพฯ และเจ้าเมืองเป็นที่พระยาประเทศธานีซึ่งมีความสัมพันธ์กับกลุ่มเมืองทางฝั่งซ้ายแถบเมืองมหาชัยฯ กองแก้ว (กลุ่มเชื้อสายเจ้าเมืองดั้งเดิมของเมืองนครพนม) ได้ไปเกลี้ยกล่อมผู้คนให้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานเป็นบริวารของเมืองสกลนครได้ไม่น้อย ส่งผลให้เมืองสกลนครมีกลุ่มเมืองในบริวารจำนวนมากเช่นเดียวกับเมืองนครพนม ได้แก่ เมืองพรรณานิคม เมืองจำปาชนบท เมืองสว่างแดนดิน เมืองกุสุมาลย์มณฑล เมืองโพธิ์ไพศาลนิคม เมืองวาริชภูมิ (เคยขึ้นเมืองหนองหาน) เมืองอากาศอำนวย (เคยขึ้นเมืองนครพนม) และเมืองวานรนิวาส (เคยขึ้นเมืองนครพนมและยโสธร)

^{๔๖} ท้าวคำสาย อุปฮาดเมืองมหาชัยฯ กองแก้ว เป็นน้องของพระพรหมอาสา (จูลณี) เจ้าเมือง ซึ่งเป็นกลุ่มลูกของพระบรมราชา (พรหมา) อดีตเจ้าเมืองนครพนม (เป็นสายวงศ์เจ้าเมืองดั้งเดิมที่ถูกแย่งอำนาจโดยสายเขยซึ่งราชสำนักเวียงจันทน์เวลานั้นให้การสนับสนุน) จึงพาผู้คนอพยพไปตั้งหลักอยู่เมืองมหาชัยฯ กองแก้ว มีฉายาว่าอุปฮาดติเจา เพราะมีเท้าเท่ากัน คือเรียกว่า อุปฮาดตีนเจา (คำสาย)

^{๔๗} จารุบุตร เรื่องสุวรรณ, สอบคัน, พันเวียง (กลอน ๗) : พงศาวดารเวียงจันทน์ สมัยพระเจ้าอนุรุทธาธิราช (พระเจ้าอนุวงศ์), ๑๑๕-๑๑๖.

^{๔๘} สุรัตน์ วราภรณ์, บรรณาธิการ, ตำนานพงศาวดารเมืองสกลนคร ฉบับพระยาประจันตประเทศธานี (โง่นคำ พรหมสาขา ณ สกลนคร), ๑๕-๑๖.

กลุ่มเมืองมุกดาหาร

เมืองมุกดาหาร เจ้าเมืองเป็นกลุ่มลูกศิษย์ของพระครูยอดแก้วโพนสะเม็กหรือยาครูชี้หอม ตอนที่พาผู้คนอพยพออกจากเวียงจันทน์ลงมาตามลำน้ำโขงจะไปยังเขตจำปาศักดิ์ เจ้าจันทรสุนทรวิวงศ์ได้รับมอบหมายให้ปกครองผู้คนอยู่บ้านโพนสิม เมืองตะโพน เมืองพิน เมืองนองอยู่ทางฝั่งซ้ายน้ำโขงซึ่งประชากรส่วนใหญ่เป็นผู้ไท ตั้งศูนย์กลางของเมืองหรือจวนเจ้าเมืองอยู่ที่บ้านหลวงโพนสิม (ปัจจุบันอยู่บริเวณพระธาตุอิงฮัง แขวงสะหวันเขต ส.ป.ป.ลาว) ต่อมาเจ้าจันทกนิรีบุตรเจ้าจันทรสุนทรวิวงศ์ เห็นว่าพื้นที่บริเวณปากห้วยมุกทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงมีทำเลดีและเคยเป็นเมืองโบราณมาก่อนจึงพาผู้คนอพยพข้ามมาตั้งเป็นเมือง เมื่อ พ.ศ.๒๓๑๓ กองทัพสยามสมัยกรุงธนบุรียกขึ้นมาจากเวียงจันทน์ผ่านมาตามลำน้ำโขงเมืองมุกดาหารจึงขึ้นตรงสยามตั้งแต่ พ.ศ.๒๓๒๑ (ก่อนยึดเวียงจันทน์ใน พ.ศ.๒๓๒๒) เช่นเดียวกับเมืองนครพนมดังกล่าวมาแล้ว เจ้าจันทกนิรีได้รับแต่งตั้งให้เป็นที่ พระยาจันทศรีสุรราชอุปราชามันหาตุราช เจ้าเมือง อาณาเขตของเมืองมุกดาหารครอบคลุมทั้งสองฝั่งคือทั้งฝั่งขวาที่เป็นจังหวัดมุกดาหารปัจจุบันและฝั่งซ้ายบริเวณแขวงสะหวันเขตจนถึงแดนเวียดนามด้วย^{๔๙}

บริเวณปากห้วยมุกเคยเป็นที่ตั้งของเมืองเก่ามาตั้งแต่สมัยโบราณตั้งที่เจ้าจันทกนิรีเห็นว่าเป็นทำเลดี ทำให้เมืองขยายตัวเติบโตมีความสำคัญตั้งแต่สมัยล้านช้างก่อนที่เวียงจันทน์จะถูกทำลาย และถึงแม้กลุ่มผู้ปกครองเมืองมุกดาหารจะเป็นสานุศิษย์ของหลวงพ่ชีหอมซึ่งสามารถครองอำนาจได้ที่เมืองจำปาศักดิ์ จนมีอิทธิพลจนกลายเป็นศูนย์กลางของอาณาจักรล้านช้างอีกแห่งหนึ่ง แต่ก็มีสัมพันธภาพกับกลุ่มราชวงศ์เวียงจันทน์และเจ้าเมืองนครพนมด้วย เพราะอยู่ใกล้พระธาตุพนมซึ่งอยู่ในเขตอำนาจของเจ้าเมืองนครพนม กษัตริย์ล้านช้างเวียงจันทน์จะเสด็จมานมัสการ บูรณะและกัลปนาพระธาตุเป็นประจำ ดังเช่นในรัชสมัยพระเจ้าอนุวงศ์แม้จะเป็นกษัตริย์ประเทศราชแต่ทรงพยายามแสดงบทบาทของผู้นำล้านช้างที่เคยปฏิบัติ พระองค์ทรงร่วมกับเจ้าเมืองนครพนม พระบรมราชา (มัง) และเจ้าเมืองมุกดาหารสมัยเจ้าจันทรสุนทรวิวงศ์ (กิง) มาบูรณะพระธาตุและสร้างสะพานหน้าวัดไปลงทำนาริมฝั่งโขง เมื่อ พ.ศ.๒๓๔๙ และ ๒๓๕๐^{๕๐} เป็นต้น

ภายหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์เมืองมุกดาหารต้องถูกกวาดต้อนประชากรออกไป เช่นเดียวกันกับเมืองในแอ่งสกลนครอื่นๆ ที่เคยอยู่ในเขตอาณาจักรล้านช้างเวียงจันทน์ เพราะเป็น

^{๔๙} สุรจิต จันทรสาขา, “มุกดาหาร, เมือง,” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม ๑๑ (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒), ๓๖๒๖.

^{๕๐} พระเทพรัตนโมลี, ประวัติย่อพระธาตุพนม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๒ (ม.ป.ท., ๒๕๓๗), ๓๘-๔๐.

ฝ่ายแพ้สงคราม แต่พื้นฐานความเป็นเมืองเก่าสำคัญมาตั้งแต่สมัยล้านช้างและได้ขึ้นตรงต่อกรุงเทพ ก่อนหน้าสงครามเจ้าอนุวงศ์ ทำให้เมืองมุกดาหารคงสถานภาพเป็นเมืองและกลายเป็นเมืองศูนย์กลางของเมืองบริวารทั้งในแอ่งสกลนครและเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เมืองบริวารของเมืองมุกดาหารในแอ่งสกลนคร ได้แก่ เมืองหนองสูง และเมืองพาลูกากรภูมิ

กลุ่มเมืองหนองหาน

เมืองหนองหาน เป็นเมืองของกลุ่มจารย์แก้วที่แยกตัวออกมาจากเมืองท่งหรือสุวรรณภูมิ ซึ่งเป็นสายสาธุศิษย์ของราชครูหลวงยอดแก้วโพธิ์สะเม็กเช่นเดียวกับกลุ่มเมืองมุกดาหารส่วนใหญ่แล้วกลุ่มลูกหลานของจารย์แก้วจะตั้งบ้านเมืองอยู่บริเวณลุ่มน้ำชีและมูลหรือในแอ่งโคราชหรืออีสานตอนกลาง เมืองหนองหานเป็นเมืองเดียวของกลุ่มนี้ที่อยู่นอกพื้นที่ดังกล่าว การย้ายถิ่นฐานมาอยู่ในเขตแอ่งสกลนครของกลุ่มนี้จากเมืองสุวรรณภูมิ ไม่มีสาเหตุที่ชัดเจนแต่อาจเป็นเพราะความขัดแย้งกันเองภายในของกลุ่มผู้นำ กล่าวคือ เมื่อ พ.ศ.๒๓๑๐ พระรัตนวงศา (ท้าวเซียง) เจ้าเมืองสุวรรณภูมิถึงแก่กรรม ท้าวสุนนงชายได้ครองเมืองแทน ทำให้ท้าวเพบุตรท้าวเซียงไม่พอใจจึงได้พาครอบครัวผู้คนแยกตัวออกมาตั้งเมืองใหม่ เมื่อ พ.ศ.๒๓๓๐ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงแต่งตั้งท้าวเพเป็นพระพิทักษ์เขื่อนขันธ์ เจ้าเมืองหนองหาน

เมืองหนองหานเป็นเมืองที่ก่อตั้งมาก่อนเหตุการณ์สงครามเจ้าอนุวงศ์และภายหลังยังสามารถฟื้นตัวได้อีก และถือเป็นเมืองใหญ่ที่มีบทบาทและเมืองบริวารที่อยู่ในเขตแอ่งสกลนคร ได้แก่ เมืองวาริชภูมิ (ภายหลังได้ย้ายมาขึ้นกับเมืองสกลนคร)

กลุ่มเมืองอื่นๆ

นอกจากกลุ่มเมืองข้างต้นแล้ว ในพื้นที่แอ่งสกลนครยังมีเมืองที่ไม่มีเมืองบริวารอีก ได้แก่ เมืองหนองบัวลำภู เมืองเชียงคาน และเมืองเลย เมืองหนองบัวลำภูเป็นชุมชนเก่าแก่เติบโตขึ้นเป็นเมืองสำคัญเมื่อพระวอพระตาได้พาผู้คนอพยพออกมาจากราชสำนักเวียงจันทน์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๘-๒๓๑๑ เนื่องจากมีความขัดแย้งกับพระเจ้าสิริบุญสารพระราชบิดาของพระเจ้าอนุวงศ์ แล้วตั้งเป็นเมืองไม่ยอมขึ้นต่อเมืองเวียงจันทน์ชื่อว่า นครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน ในระหว่างเหตุการณ์สงครามเจ้าอนุวงศ์เมืองหนองบัวลำภูเป็นทั้งค่าย ที่ตั้งมั่นของกองทัพและสมรภูมิรบ ใน

ระยะหลังสงครามเมืองนี้ได้ฟื้นตัวเป็นชุมชนและเมืองต่อมา ในรัชกาลที่ ๔ ใช้ชื่อเมืองกมุทธาสัยบุรีรัมย์ และได้เปลี่ยนกลับไปใช้ชื่อเดิมคือหนองบัวลำภูภายหลังในรัชกาลที่ ๕

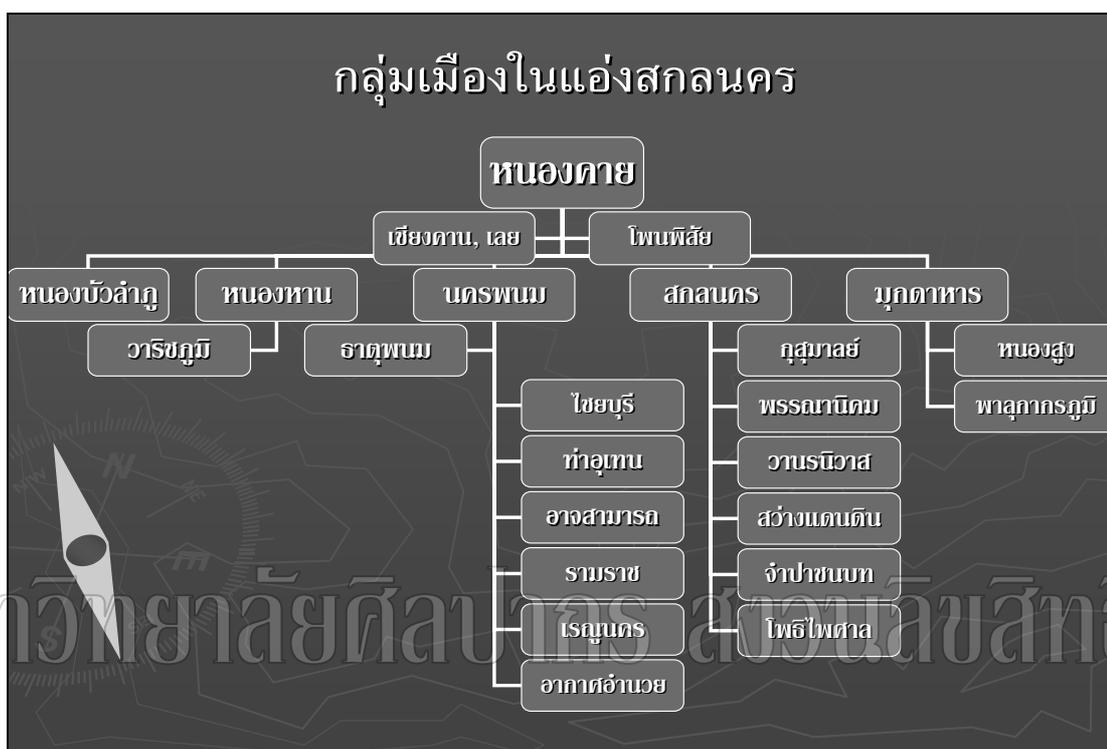
บริเวณเขตพื้นที่ทางทิศตะวันตกของแอ่งสกลนครซึ่งเป็นเขตเทือกเขา เป็นที่ตั้งของเมืองในหุบเขาและที่ราบลุ่มแม่น้ำแคบๆ คือ เมืองเลย เมืองด่านซ้าย เมืองปากเหืองหรือเมืองเชียงคาน เมืองเหล่านี้เป็นชุมชนเก่าตั้งแต่สมัยล้านช้างและสามารถเติบโตได้อีกเมื่อภายหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์แล้ว ถึงแม้ว่าในช่วงแรกจะขึ้นกับเมืองหล่มสักและผูกพันกับเมืองปากลาย เมืองแก่นท้าวทางเทือกเขาด้านตะวันตกของแอ่งสกลนคร แต่ภายหลังก็ได้ย้ายมาขึ้นกับศูนย์กลางที่เมืองหนองคายด้วย อาทิ เมืองเลยเติบโตมาจากชุมชนหมู่บ้านแฮ่หรือบ้านเซไลเก่า^{๕๑} เมื่อ พ.ศ.๒๓๙๖ ท้าวแสนหัวหน้าชุมชนได้รับโปรดเกล้าฯ ให้เป็นหลวงศรีสงคราม เจ้าเมืองเลยขึ้นกับเมืองหล่มสัก ต่อมาขึ้นกับเมืองเพชรบูรณ์ และภายหลังย้ายมาขึ้นกับมณฑลอุดร ส่วนเมืองปากเหืองหรือเมืองเชียงคานนั้นเป็นเมืองเก่าแก่ตั้งแต่สมัยล้านช้างซึ่งมีอาณาบริเวณครอบคลุมสองฝั่งแม่น้ำโขง

ศูนย์กลางของกลุ่มเมืองในแอ่งสกลนครได้ย้ายจากเวียงจันทน์มาเป็นเมืองหนองคาย และเป็นเมืองสำคัญทั้งทางการเมืองการปกครองและเศรษฐกิจการค้า บรรดาเมืองที่มีบทบาทมาตั้งแต่สมัยอาณาจักรล้านช้างอย่างเมืองนครพนม สกลนคร และมุกดาหารต่างพยายามแสดงบทบาทและความสำคัญของตนในระหว่างกลุ่มเมืองแอ่งสกลนครในเวลาอีกด้วย เมืองเหล่านี้มีศาสนสถานสำคัญที่เป็นศูนย์กลางของกลุ่มเมืองมาตั้งแต่สมัยอาณาจักรล้านช้างอยู่ในความดูแล ได้แก่ พระธาตุพนมและพระธาตุเชิงชุม ซึ่งมีตำนานอุรังคธาตุหรือพื้นพระธาตุพนมเป็นสิ่งรับรองความสำคัญทั้งของศาสนสถานและของกลุ่มเมืองเหล่านี้ด้วย (ดูรายละเอียดในบทที่ ๕)

ด้านการเมืองการปกครองถึงแม้เมืองหนองคายจะได้รับมอบหมายบทบาทและหน้าที่จากราชสำนักสยาม แต่เมืองเก่าอย่างเมืองนครพนม สกลนคร และมุกดาหารต่างก็เป็นศูนย์กลางของกลุ่มเมืองบริวารด้วย เพราะการปกครองเมืองคือการควบคุมกำลังคน เริ่มตั้งแต่การเป็นผู้นำไปเกลี้ยกล่อมผู้คนจากเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง เจ้าเมืองนครพนม สกลนคร และมุกดาหารมีบทบาทนำในเรื่องนี้ เพราะมีความสัมพันธ์คุ้นเคยกับเจ้าเมืองและผู้คนแถบนั้นมาก่อน เช่น เมืองมหาชัยกองแก้ว เมืองวัง เมืองพิน เมืองนอง เมืองคำเกิด คำม่วน เป็นต้น เมืองใหม่ที่เกิดขึ้นส่วนใหญ่นั้นจะเป็นเมืองบริวารของเมืองเก่าเหล่านี้ เมืองนครพนมมี ๗ เมือง เมืองสกลนครมี ๖ เมือง

^{๕๑} สุริยา บรรพลา, “เจ้าเมืองเลยก่อนปี พ.ศ.๒๓๖๙ จากเอกสารประวัติศาสตร์ลาวและท้องถิ่นจังหวัดเลย และบริบททางสังคมวัฒนธรรม,” ใน เจ้าเมืองเลยกับความสัมพันธ์เมืองหลวงพระบาง, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (เลย : รุ่งแสงธุรกิจการพิมพ์, ๒๕๔๖), ๑๔-๑๕.

(ต่อมาเพิ่มเป็น ๗) เมืองมุกดาหารมี ๒ เมือง และแต่ละเมืองนี้ล้วนมีอำนาจดูแลควบคุมไปถึงพื้นที่เมืองทางฝั่งซ้ายด้วย เช่น เมืองมุกดาหารดูแลไปถึงเขตชายแดนเวียดนาม เป็นต้น สัมพันธภาพของกลุ่มเมืองในแอ่งสกลนครในช่วงเวลาตั้งแต่มีการตั้งเมืองจนถึง พ.ศ.๒๔๓๖ เป็นดังนี้

ภาพที่ ๘ การรวมกลุ่มของเมืองในแอ่งสกลนคร พ.ศ.๒๓๗๑-๒๔๓๖

กลุ่มเมืองในแอ่งสกลนครมีศูนย์กลางใหญ่อยู่ที่เมืองหนองคาย และมีศูนย์กลางของกลุ่มเมืองแต่ละกลุ่มแยกย่อยออกไปอีก นอกจากเมืองนครพนม สกลนคร และมุกดาหารแล้วยังมีเมืองหนองหานและเมืองหนองบัวลำภูหรือกมุทธาไสยบุรีรัมย์ เมืองเหล่านี้เป็นเมืองเก่าที่สืบเนื่องมาตั้งแต่สมัยล้านช้างและเป็นเมืองที่ตั้งอยู่บนทำเลใกล้แหล่งน้ำที่เหมาะสมแก่การตั้งถิ่นฐาน ทำเกษตรกรรมและการคมนาคม เช่น ตั้งอยู่ริมแม่น้ำโขงหรือแหล่งน้ำขนาดใหญ่ คือ หนองหารหลวง หนองหารน้อยและหนองบัวลำภู อย่างไรก็ตามเมืองหนองหานซึ่งเป็นเมืองเก่าและผู้คนชาวเมืองมีความเกี่ยวข้องหรือแยกตัวมาจากกลุ่มจรรย์แก้วลูกศิษย์พระราชครูหลวงโพนสะเม็กและกลุ่มพระวอพระตา เมืองนี้เคยมีข้อพิพาทกับเมืองสกลนครในเรื่องเขตแดนและผู้คนเมืองวาริชภูมิ ตอนแรกตัดสินให้เมืองวาริชภูมิขึ้นเมืองหนองหานแต่ต่อมาให้ขึ้นกับเมืองสกลนครดังได้กล่าวมาแล้ว

ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มเมืองในพื้นที่แอ่งสกลนคร พ.ศ. ๒๓๗๑-๒๔๓๖

เมืองหนองคายมีความสำคัญขึ้นมาจากการแต่งตั้งของราชสำนักสยาม และพยายามสืบทอดบทบาทหน้าที่ต่อจากเวียงจันทน์ทั้งการเมืองการปกครองและเศรษฐกิจการค้า แต่เมืองเก่าที่เป็นเมืองศูนย์กลางของกลุ่มเมืองบริวารอย่างเมืองนครพนม สกลนคร และมุกดาหาร ต่างพยายามแสดงบทบาทความสำคัญต่อกลุ่มเมืองในแอ่งสกลนครด้วย เพราะมีพื้นฐานสืบทอดมาตั้งแต่สมัยอาณาจักรล้านช้างทั้งที่ตั้งของเมืองและศาสนสถานในเมือง ซึ่งเป็นศูนย์รวมจิตใจของผู้คนและทำให้เมืองขยายตัวเติบโตมีประชากรอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่ง เป็นแรงงานและกำลังการผลิตเกษตรกรรมซึ่งเป็นพื้นฐานของเมือง ความสำคัญและเครือข่ายของกลุ่มเมืองเหล่านี้มีตำนานอุรังคธาตุเป็นสิ่งสะท้อนได้อย่างดี (ดูรายละเอียดเรื่องตำนานอุรังคธาตุกับกลุ่มเมืองได้ในบทที่ ๕)

เมืองที่เป็นศูนย์กลางของกลุ่มเมืองต่างเคยมีความเกี่ยวข้องกับราชสำนักล้านช้างเวียงจันทน์ อาทิ เมืองนครพนมเป็นเมืองสำคัญรองจากเวียงจันทน์ในสมัยล้านช้าง เคยเป็นศูนย์กลางทางการเมืองการปกครองของเมืองทางตอนใต้ของอาณาจักรติดต่อกับเขตลาวใต้ กัมพูชาและเวียดนาม เมืองธาตุพนมเคยเป็นศูนย์กลางทางศาสนาและชุมชนการค้าด้วย^{๕๒} เมืองสกลนครเป็นเมืองที่มีพื้นฐานมาตั้งแต่เมืองหนองหานหลวงสมัยวัฒนธรรมขอม ตั้งอยู่บนทำเลที่เหมาะสมสำหรับการตั้งถิ่นฐานและการผลิต มีแหล่งน้ำขนาดใหญ่ มีเขตที่ราบลุ่มเพาะปลูก มีเขตป่าเขาที่อุดมไปด้วยทรัพยากรทั้งพืชและสัตว์และเป็นเมืองสำคัญของพื้นที่ตอนในของแอ่งสกลนคร เคยเป็นเมืองใหญ่และสามารถควบคุมผู้คนจำนวนมากทำการผลิตจนเป็นเมืองที่มีความสำคัญในระดับภูมิภาคมาแล้ว^{๕๓} เมืองสกลนครสามารถควบคุมเครือข่ายของเมืองไปยังเมืองหนองหานน้อยถึงเมืองเวียงคุกและเวียงจันทน์-ทวายพองด้วยดังได้กล่าวมาแล้ว

เมื่อพิจารณากลุ่มผู้ปกครองของบรรดาเมืองศูนย์กลางหรือเมืองเก่าในแอ่งสกลนคร ซึ่งได้แก่ เมืองนครพนม เมืองสกลนคร และเมืองหนองคาย จะเห็นได้ว่าการล่มสลายของราชสำนักเวียงจันทน์ แท้จริงแล้วเป็นสิ้นราชวงศ์หรือบทบาทของสายเจ้าอนุวงศ์เท่านั้น ซึ่งราชวงศ์สายนี้บีย้อนกลับไปจนถึงพระเจ้าไชยองค์เว้(ราชบิดาของพระเจ้าสิริบุญสาร) เป็นราชตระกูลที่มี

^{๕๒} โยชียูกิ มาซุฮารุ, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของราชอาณาจักรลาวล้านช้าง สมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๑๔-๑๗, ๘๙-๙๐.

^{๕๓} ธาดา สุทธิธรรม, การใช้ที่ดินและผังเมืองสายวัฒนธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, ๑๓๗-๑๔๖, ๑๑๕.

ความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับราชสำนักเวียดนามที่เว้ มีความขัดแย้งกับกลุ่มพระวอพระตาและกลุ่มพระบรมราชา (กู่แก้ว, แอวก่าน) เชื้อสายราชวงศ์เวียงจันทน์ดั้งเดิมที่มาปกครองกลุ่มเมืองนครพนม^{๕๔} ทำให้อาณาจักรล้านช้างเวียงจันทน์ขาดเสถียรภาพทางการเมืองการปกครองจนนำไปสู่การตกเป็นประเทศราชของสยามเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๑-๒๓๒๒ ในที่สุด

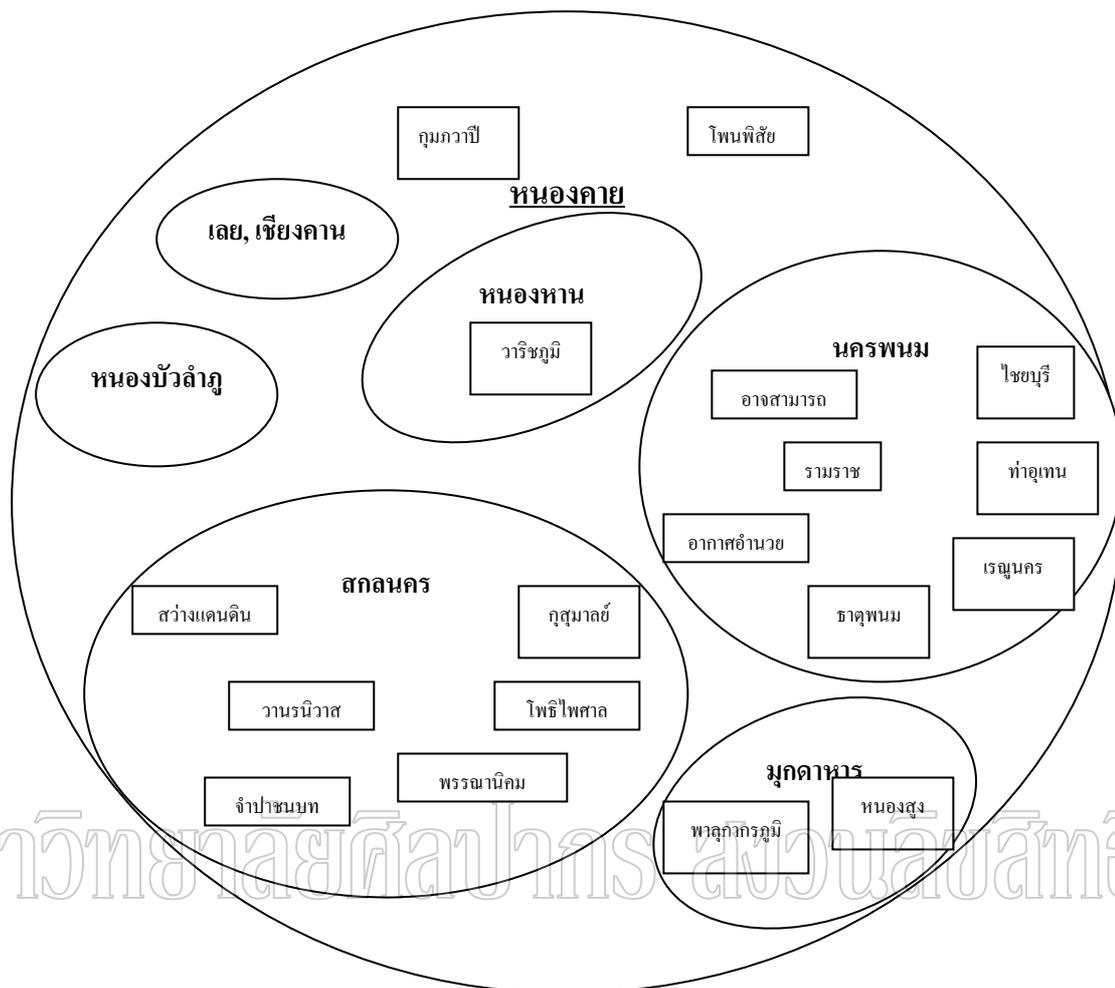
การทำลายเมืองเวียงจันทน์ได้และตั้งเมืองหนองคายขึ้นมาแทนเป็นชัยชนะของสยามต่อล้านช้าง แต่ในขณะเดียวกันถือเป็นชัยชนะของกลุ่มผู้ปกครองล้านช้างเชื้อสายพระวอพระตาที่สามารถกำจัดราชวงศ์สายพระเจ้าไชยองค์เว้ได้และกลับขึ้นมาใช้อำนาจปกครองแทน ภายหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์กลุ่มเชื้อสายพระวอพระตาได้มีอำนาจปกครองตั้งแต่เมืองอุบลราชธานี เมืองยโสธร เมืองนครพนม(ในช่วงแรก) จนถึงเมืองหนองคาย ซึ่งเป็นอาณาบริเวณที่กว้างขวางตั้งแต่ลุ่มน้ำมูล ลุ่มน้ำชี และลุ่มน้ำโขงในแอ่งสกลนคร อย่างไรก็ตามกลุ่มผู้ปกครองเมืองนครพนมดั้งเดิมที่หนีภัยการเมืองไปตั้งอยู่แถบเมืองมหาชัยกองแก้วอพยพได้กลับเข้ามาตั้งถิ่นฐาน เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๑ และมีอำนาจปกครองกลุ่มเมืองนครพนมและสกลนครได้ในเวลาต่อมา พระพนมนครานุรักษ์ฯ (จันทโ) เจ้าเมืองนครพนมได้รับการแต่งตั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๗ ส่วนพระยาประเทศธานี (คำ) เจ้าเมืองสกลนครแต่งตั้งเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๑^{๕๕} ทำให้เมืองในแอ่งสกลนครมีกลุ่มราชวงศ์เวียงจันทน์ดั้งเดิมกลับเข้ามาใช้อำนาจปกครองด้วยนอกเหนือจากกลุ่มพระวอพระตา

เมืองหนองคายเป็นเมืองที่ได้รับมอบหมายจากราชสำนักสยามให้มีบทบาทและทำหน้าที่แทนเมืองเวียงจันทน์ ด้วยทำเลที่ตั้งของเมืองซึ่งตั้งอยู่ในบริเวณเขตเวียงจันทน์เดิมคนละฟากของแม่น้ำโขง เมืองหนองคายจึงสามารถสานต่อบทบาทเมืองศูนย์กลางทางการค้าจากเวียงจันทน์ได้ และการเป็นหัวเมืองชั้นนอกของสยามทำให้เมืองหนองคายมีเครือข่ายทางเศรษฐกิจการค้าที่กว้างออกไปมากกว่าเวียงจันทน์ คือสามารถติดต่อกับชายฝั่งทะเลของสยามในลุ่มน้ำเจ้าพระยาโดยผ่านทางเมืองโคราช ความสำคัญทางเศรษฐกิจของเมืองหนองคายจะได้กล่าวถึงรายละเอียดในบทต่อไป

ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มเมืองในแอ่งสกลนครภายใต้การควบคุมดูแลของราชสำนักสยามผ่านทางเมืองหนองคาย สามารถแสดงเป็นแผนภาพได้ดังนี้

^{๕๔} ดูรายละเอียดได้ใน สิทธิพร ฤ น นครพนม, “ราชวงศ์เวียงจันทน์ที่คิดว่าสูญสิ้น,” ศิลปวัฒนธรรม ๑๕, ๕ (มีนาคม ๒๕๓๗) : ๑๔๐-๑๔๖.

^{๕๕} ดูรายละเอียดได้ในหัวข้อ คณะอาญาสี่ ในบทเดียวกันนี้

ภาพที่ ๙ ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มเมืองในพื้นที่แอ่งสกลนคร พ.ศ. ๒๓๗๑-๒๔๓๖

เมืองจำนวนมากที่กระจายทั่วไปในพื้นที่ ส่งผลต่อโครงสร้างทางการเมืองการปกครอง และสภาพสังคมของกลุ่มเมือง มีการจัดระเบียบกลุ่มเมืองใหม่เพื่อให้สามารถรักษาสถานภาพของเมืองและควบคุมกำลังคนไว้ให้ได้ ศูนย์กลางของกลุ่มเมืองย้ายจากเมืองเวียงจันทน์มาที่เมืองหนองคายตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๗๑ ทำให้เมืองในแอ่งสกลนครมีความสัมพันธ์กับราชสำนักสยามมากขึ้น เมืองหนองคายเป็นหัวเมืองเอกชั้นนอก ต่างจากเดิมที่เป็นเขตเมืองประเทศราชเวียงจันทน์ การเมืองการปกครองของเมืองในแอ่งสกลนครจึงผูกพันกับราชสำนักสยาม การจัดการปกครองของสยามผ่านทางเมืองหนองคายเป็นการควบคุมกำลังคนโดยมีความสัมพันธ์กับระบบส่วยและการสักเลก ทำให้โครงสร้างทางการเมืองการปกครองในเวลานี้ส่งผลต่อสภาพสังคมของเมือง

ความสัมพันธ์กับส่วนกลางสยาม

เมืองในแอ่งสกลนครมีความสัมพันธ์กับราชสำนักสยามใกล้ชิดมากขึ้น เปลี่ยนจากกลุ่มเมืองที่ขึ้นต่อราชสำนักเวียงจันทน์มาขึ้นต่อราชสำนักสยามแทน โดยผ่านทางเมืองหนองคาย หลังจากเหตุการณ์สงครามเจ้าอนุวงศ์บริเวณอาณาจักรเวียงจันทน์ไม่มีเมืองประเทศราชอีก ในเขตล้านช้างคงเหลือเพียงประเทศราชหลวงพระบางและประเทศราชจำปาศักดิ์เท่านั้น แถบลาวตอนกลางหรือเขต”ลาวเวียง”รวมถึงบริเวณแอ่งสกลนคร บรรดาผู้นำท้องถิ่นอย่างเจ้าเมืองนครพนม สกลนคร และมุกดาหาร^{๕๖} ต้องมีปฏิสัมพันธ์กับอิทธิพลของราชสำนักสยามที่พยายามเข้ามาควบคุมแทรกแซงโดยมีเมืองหนองคายเป็นตัวแทน สภาพทางการเมืองการปกครองที่ต้องสัมพันธ์กับภายนอกดังกล่าวเป็นลักษณะเด่นของพัฒนาการของเมืองในแอ่งสกลนครในเวลา

ผู้ปกครองท้องถิ่นกับราชสำนักสยาม

สถานการณ์และบทบาทของชนชั้นนำล้านช้างกลุ่มเจ้าอนุวงศ์ได้หมดลงพร้อมกับการล่มสลายของราชสำนักเวียงจันทน์ นับตั้งแต่ พ.ศ.๒๓๗๑ เป็นต้นมาในแอ่งสกลนครบรรดาผู้นำท้องถิ่นของแต่ละเมืองมีบทบาทและอิทธิพลเฉพาะตนมากขึ้น กลุ่มที่ขึ้นมาใช้อำนาจปกครองเมืองเหล่านี้เคยมีความขัดแย้งทางการเมืองกับกลุ่มราชวงศ์เวียงจันทน์มาก่อน อย่างเช่น กลุ่มเชื้อสายพระวอพระตาที่ให้ความร่วมมือและสนับสนุนสยามในสงครามเจ้าอนุวงศ์ และเชื้อสายราชวงศ์เวียงจันทน์ดั้งเดิม(ที่ไม่ใช่สายเจ้าอนุวงศ์หรือสายเจ้าไชยองค์เว้)ซึ่งสืบทอดต่อมาทางกลุ่มชนชั้นปกครองของเมืองนครพนม สกลนคร และมุกดาหาร ในสายสกุล ณ นครพนม, พรหมสาขา ณ สกลนคร และจันทรสชา^{๕๗}

กลุ่มผู้นำในแต่ละเมืองไม่ว่าจะเป็น เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร ตลอดจนท้าวเพี้ยกรมการล้วนเป็นคนกลุ่มใหม่ หรือมีความสัมพันธ์กับผู้นำกลุ่มเดิมแต่มีความจงรักภักดีต่อราชสำนักสยามโดยการควบคุมผ่านเมืองหนองคาย พระปฐมเทวาภิบาล (สุวธรรมมา/บุญมา) เจ้าเมืองหนองคายเคยเป็นอุปฮาดเมืองยโสธร^{๕๘} เป็นเชื้อสายฝ่ายพระวอพระตาซึ่งมีความขัดแย้ง

^{๕๖} สิทธิพร ณ นครพนม, “ราชวงศ์เวียงจันทน์ที่คิดว่าสูญสิ้น,” *ศิลปวัฒนธรรม* ๑๕, ๕ (มีนาคม ๒๕๓๗) : ๑๔๐-๑๔๖.

^{๕๗} เรื่องเดียวกัน.

^{๕๘} เดิม วิภาคย์พจนกิจ, *ประวัติศาสตร์อีสาน*, ๒๕๕.

กับราชวงศ์ของเจ้าอนุวงศ์มาแต่ครั้งรัชสมัยพระเจ้าสิริบุญสาร และถึงแม้ราชวงศ์เวียงจันทน์ดั้งเดิม จะกลับเข้ามาอยู่แถบนครพนม สกลนครและมุกดาหารดังกล่าวแล้ว แต่กลุ่มผู้นำท้องถิ่นในเวลานั้น (หลัง พ.ศ.๒๓๗๑ เป็นต้นมา) อยู่ในระเบียบใหม่ทางการเมืองการปกครองโดยผูกพันอยู่กับอำนาจของราชสำนักสยามมากขึ้น

เมื่อลูกหลานเชื้อสายพระวอพระตามีอำนาจปกครองกลุ่มเมือง ทำให้มีความพยายามขยายวงศของกลุ่มตนให้เข้ามาปกครองเมืองสำคัญในแอ่งสกลนครซึ่งเคยเป็นเขตอิทธิพลของฝ่ายเวียงจันทน์ หลังจากที่ต้องเคลื่อนย้ายไปตั้งถิ่นฐานแถบอุบลราชธานี ยโสธร และเมืองทุ่ง (สุวรรณภูมิ)^{๕๙} จะเห็นได้ว่าแม้แต่เมืองนครพนมซึ่งเป็นฐานของราชวงศ์เวียงจันทน์เดิม ผู้ปกครองกลุ่มใหม่ในช่วงแรกหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์มีความเกี่ยวข้องกับเมืองยโสธร ได้แก่ เชื้อสายพระสุนทรราชวงศา เจ้าเมืองยโสธร ซึ่งเป็นต้นสายสกุลจิตตะยโสธร และสายสกุล “ปทุมชาติ” เป็นต้น

บรรดาเจ้าเมืองกรมการทั่วพื้นที่ขึ้นมาีอำนาจในช่วงเวลานี้มีส่วนนำพาเมืองในแอ่งสกลนครเข้าไปผูกพันกับอำนาจของราชสำนักสยาม นอกจากบรรดากลุ่มเชื้อสายพระวอพระตาทียอมรับในอิทธิพลของสยามมาตั้งแต่แรกในสมัยกรุงธนบุรีแล้ว กลุ่มผู้นำของกลุ่มชนต่างๆ ที่เข้ามาสวามิภักดิ์จะแสวงหาผลประโยชน์และการรับรองสถานภาพ ความปลอดภัยของพวกตน และผู้คนที่อยู่ในการควบคุมดูแล เมื่อกลุ่มเหล่านี้เข้ามาตั้งถิ่นฐานได้ในแอ่งสกลนครแล้วจะพยายามเสนอไปยังราชสำนักสยามขอยกสถานะชุมชนของตนจากบ้านขึ้นเป็นเมือง เพื่อให้ได้สิทธิต่างๆ ตามศักดิ์และสิทธิ์ของเจ้าเมืองและความเป็นเมืองพืงมีพืงได้ ถึงแม้ว่าสยามจะจัดแบ่งกลุ่มเมืองขึ้นนอกเหล่านี้ให้อยู่ภายใต้การดูแลของหัวเมืองใหญ่ในพื้นที่ แต่ทุกเมืองจะพยายามติดต่อกับราชสำนักสยามเองโดยตรง

ความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนชาวเมืองในแอ่งสกลนครกับชนชั้นปกครองในราชสำนักสยามยังถือว่าห่างไกลกัน ส่วนใหญ่แล้วจะเป็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำท้องถิ่นกับราชสำนักมากกว่า สยามพยายามควบคุมประชาชนผ่านทางผู้นำเหล่านั้น แล้วให้ผู้นำของแต่ละเมืองควบคุมดูแลจัดการกันเอง ภายใต้ระบบส่วย (ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไปข้างหน้า) ผู้นำท้องถิ่นของเมืองในแอ่งสกลนครจะต้องแสดงความจงรักภักดีต่อราชสำนักผ่านพิธีการถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา นอกจากนี้ยังมีการแต่งตั้งตำแหน่งผู้ปกครองในคณะอาญาสี่และพิธีการงานศพซึ่งราชสำนักสยามจะเข้ามาจัดการพิธีการทั้งสองอย่างนี้ไม่ให้บกพร่อง เพราะมีความหมายถึงความสามารถควบคุมให้ผู้นำท้องถิ่นอยู่ในอาณัติของราชสำนักได้อย่างใกล้ชิด เป็นการค่อยๆ กลมกลืนธรรมเนียมเปลี่ยนจากล้านช้างเป็นสยามด้วย

^{๕๙} บำเพ็ญ ฤ อุลลข, เล่าเรื่องเมืองอุบลราชธานี, ๒๙-๕๑.

ดังเช่นกรณีของเมืองสกลนครในสมัยพระยาประจันตประเทศธานี (โง่นคำ) (พ.ศ. ๒๔๓๐-๒๔๖๖) เจ้าเมืองนอกจากมีหน้าที่ต้องคอยทำนุบำรุงพระศาสนาตามพระบรมราชาบาทใน สวรรตราชตั้งแล้ว ยังต้องมีหน้าที่จัดพิธีพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัจจาสำหรับข้าราชการ กรมการ เมืองด้วย ดังปรากฏในสวรรตราชตั้งเจ้าเมืองสกลนคร ว่า...

...ถ้าถึงเทศกาลพระราชพิธีกรุดสาตร์ ก็ให้พระยาประจันตประเทศธานีเจ้า เมือง ไปพร้อมด้วยพระอุปฮาด ราชวงศ์ ราชบุตรท้าวเพี้ย ณ อุโบสถ ณเกาะพระพุทธเจ้า พระ ธรรมเจ้า พระสงฆ์เจ้า บ่ายนำลงไปที่ใต้ฝาละของธูลีพระบาท ณ กรุงเทพมหานคร กราบ ถวายบังคมกระทำสัตยานุสัจ รับพระราชทานน้ำพิพัฒน์สัจจาปีละ ๒ ครั้ง ตามอย่างธรรมเนียม เสมอจทุกปีสืบไป...^{๖๐}

พิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาในสมัยพระยาประจันตประเทศธานีได้กำหนดให้มีขึ้นในวัน ขึ้น ๓ เดือน ๕ ครั้งหนึ่ง และในวันแรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๑๑ อีกครั้งหนึ่ง งานพิธีแต่ละครั้งจะมี ๒ วัน วันแรก เป็นการอัญเชิญพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวออกจากศาลากลางแล้วแห่ขบวนไปยัง อุโบสถวัดพระธาตุเชิงชุม ส่วนวันที่สองเป็นวันถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจาซึ่งประกอบพิธีในอุโบสถวัด พระธาตุเชิงชุม^{๖๑}

การแสดงความจริงรักภักดีด้วยการตม่น้ำสาบานหรือพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์ฯนั้น^{๖๒} ไม่ พบหลักฐานแน่นอนว่าเมืองในแ่งสกลนครเริ่มมีตั้งแต่เมื่อใดแน่ เพราะก่อนหน้า พ.ศ.๒๓๗๑ คง ขึ้นอยู่กับเมืองเวียงจันทน์ อย่างไรก็ตามนับตั้งแต่เวียงจันทน์เป็นประเทศราชของสยามในสมัยกรุง ธนบุรีเมื่อ พ.ศ.๒๓๒๑ ถือเป็นภาระหน้าที่ของเจ้าประเทศราชที่จะต้องลงไปถือน้ำพระพิพัฒน์ฯ อยู่แล้ว ส่วนหัวเมืองอื่นนั้นไม่ชัดเจนแต่คงจะติดต่อผ่านทางเจ้าประเทศราช เริ่มปรากฏว่ามีหมาย รับสั่งการถือน้ำพระพิพัฒน์ฯสัทยาของเมืองอื่นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย (รัชกาลที่ ๒) มีรายงานว่ามีชาวเมืองคำเกิด เมืองคำม่วนซึ่งอยู่ตรงข้ามกับเมืองนครพนมทางฝั่ง ซ้ายแม่น้ำโขงพร้อมกับเจ้าเมืองอื่นๆ ที่เข้ามาสวามิภักดิ์ได้ลงไปรับพระราชทานถือน้ำ ณ อุโบสถ

^{๖๐} สุรัตน์ วราภรณ์, ประวัติศาสตร์สกลนคร, ๙๐.

^{๖๑} เรื่องเดียวกัน, ๙๑.

^{๖๒} พิธีถือน้ำพระพิพัฒน์ฯ เดิมคือ พิธีถือน้ำพระพิพัทธ์ฯ แปลว่า ผูกมัด เป็นการตม่น้ำสาบาน หรือ แ่งน้ำ ซึ่งเป็นความหมายที่ตรงกับวัตถุประสงค์อย่างยิ่ง แต่เปลี่ยนเป็น พระพิพัฒน์ฯ ภายหลัง

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม^{๖๓} แต่เมื่อสถานการณ์เปลี่ยนไปเนื่องจากปรากฏการณ์การเกิดเมืองใหม่ขึ้นมากในบริเวณหัวเมืองลาว การถือน้ำพระพิพัฒน์ฯ ทางกรุงเทพฯ ได้กำหนดให้เจ้าเมืองกรมการกระทำพิธี ณ วัดในเมืองของตนแทนปีละ ๒ ครั้ง แต่ถ้าเป็นการตั้งเมืองขึ้นมาใหม่ครั้งแรกจะให้ลงไปประกอบพิธีที่กรุงเทพฯ

ความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นการแทรกแซงของราชสำนักสยามต่อเมืองในแอ่งสกลนคร และหัวเมืองลาวแถบนี้ตั้งแต่เมืองเวียงจันทน์ยังคงเป็นประเทศราช และเมื่อเมืองเวียงจันทน์ล่มสลายลงเมืองหนองคายน่าจะได้รับความดูแลเรื่องเหล่านี้แทน การถือน้ำพระพิพัฒน์ฯ ผูกพันและชัดเจนมากยิ่งขึ้นเพราะบรรดาเมืองที่เกิดขึ้นใหม่ต้องการติดต่อกับราชสำนักสยามเองโดยตรง ดังกล่าวแล้ว การถือน้ำฯ จึงเป็นเครื่องหมายหรือสัญลักษณ์แทนอำนาจของสยามในหัวเมืองลาว การอ้างสิทธิธรรมเช่นนี้มีความต่อเนื่องมาจนถึงช่วงการเผชิญหน้ากับอาณานิคมฝรั่งเศสในดินแดนลาว การบ่งชี้ว่าเมืองใดขึ้นต่อสยามยังคงใช้วิธีการนี้อยู่

นอกจากการถือน้ำพระพิพัฒน์ฯ แล้ว การพยายามแพร่ขยายอำนาจเข้ามาของสยามเพื่อปกครองผู้คนผ่านทางผู้นำท้องถิ่นในเชิงสัญลักษณ์ทางการเมืองการปกครองนั้น ยังมีการตั้ง “โกนหัว” เมื่อมีการสวรรคตของกษัตริย์สยามหรือมีมรณกรรมของขุนนางชั้นผู้ใหญ่ด้วย บรรดาหัวเมืองชั้นในที่อยู่ใกล้ราชสำนักและหัวเมืองชั้นถัดออกมาต้องโกนหัวเดือนละครั้งจนกว่าการพระเมรุฯ หรืองานศพจะเสร็จสิ้น^{๖๔} ในสมัยแรกๆ เมื่อรัชกาลพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (รัชกาลที่ ๑) สวรรคตนั้น การปฏิบัติเช่นนี้บังคับถึงแค่เมืองนครราชสีมาเท่านั้น หัวเมืองชายแดนหรือเมืองหน้าด่านได้รับการยกเว้น ด้วยเหตุผลเกรงว่าอริภายนอกจะล่วงรู้ความเคลื่อนไหวภายในราชสำนัก เพียงแต่มีใบบอกส่งข่าวให้จัดกองลาดตระเวนรักษาหน้าด่านให้เข้มงวดเท่านั้น^{๖๕}

ปรากฏมีหลักฐานที่กล่าวถึงการต้องปฏิบัติตามธรรมเนียมดังกล่าวนี้ ในหัวเมืองลุ่มแม่น้ำโขงแถบแอ่งสกลนครด้วย ในจารึกใบลาน (พงศาวดารเมืองมุกดาหาร) ซึ่งมีข้อความตรงกันกับพงศาวดารย่อเมืองเวียงจันทน์ ได้ระบุว่า “...สังกาด (ศักราช) ได้ ๑๖๕ ปีได้ (ขุน) เจ้าบางกอก

^{๖๓} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, กง, หมายรับสั่งรัชกาลที่ ๒, จ.ศ.๑๑๗๙ (พ.ศ.๒๓๖๐) เลขที่ ๑, “หมายกำหนดการ เรื่องแขกเมืองคำเกิด เมืองคำม่วน กราบถวายบังคมรับพระราชทานอุทิศถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม,” อ้างถึงใน ธีรชัย บุญมาธรรม, ประวัติศาสตร์สังคมอีสานตอนบน, ๗๔.

^{๖๔} เรื่องเดียวกัน, ๗๕.

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน.

องค์น้อยนิพพาน คนทั้งหลายแห้ว (โกนผม) กะแมนปีนั้น... “^{๖๖} เหตุการณ์ดังกล่าวอาจจะปฏิบัติตามข่าวสารที่ได้รับผ่านทางเมืองเวียงจันทน์ก็ได้ เพราะเป็นการแสดงความจงรักภักดีของราชสำนักเวียงจันทน์ต่อกรุงเทพฯ ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๑-๒ จนถึงสมัยของเจ้าอนุวงศ์ สะท้อนให้เห็นว่าราชสำนักกับผู้นำท้องถิ่นมีความสัมพันธ์กันมาแล้ว

ช่วงเวลานับตั้งแต่ตั้งเมืองหนองคายเป็นต้นมา ราชสำนักสยามพยายามควบคุมและติดต่อสัมพันธ์กับบรรดาผู้นำท้องถิ่นมากขึ้นกว่าเดิม อาจเพราะลวงรู้สถานการณ์ของกลุ่มเมืองในบริเวณนี้ การเผาทำลายเมืองเวียงจันทน์ประเทศราชที่คอยควบคุมดูแลเมืองบริวารแล้วตั้งเมืองหนองคายให้ทำหน้าที่แทน ผู้นำท้องถิ่นของแต่ละเมืองต่างมีอำนาจค่อนข้างอิสระ ดังนั้นราชสำนักกรุงเทพฯ จึงต้องควบคุมผู้นำท้องถิ่นด้วยอีกทางหนึ่ง โดยการแต่งตั้งชนชั้นปกครองของแต่ละเมืองเฉพาะตำแหน่งอาญาสี่ ได้แก่ เจ้าเมือง อุปฮาด ราชวงศ์ และราชบุตร ในพิธีการแต่งตั้งจะส่งสารตราแต่งตั้งและเครื่องประกอบยศ^{๖๗} และเมื่อมีการงานศพจะจัดส่งเครื่องประกอบหีบศพมาให้^{๖๘} เป็นความพยายามควบคุมและกระชับความสัมพันธ์กับผู้นำท้องถิ่นได้อย่างมีประสิทธิภาพ ในลักษณะที่ต้องพึ่งพาราชสำนักสยาม

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีกลุ่มเจ้าเมืองกรมการที่ไม่ได้เป็นเจ้าประเทศราชและไม่ได้เป็นเจ้าเมืองชั้นเอก โท ตริ จัตวา ตามทำเนียบกฎหมายตราสามดวงมาแต่เดิม ส่วนใหญ่เป็นเจ้าเมืองที่เกิดขึ้นใหม่ในพื้นที่แอ่งสกลนครและลุ่มน้ำโขงใกล้เคียง ซึ่งมีอิสระในการเมืองการปกครองภายในเมืองของตนค่อนข้างมาก เจ้าเมืองเหล่านี้เดินทางลงไปเฝ้าฯ รับพระราชทานเครื่องยศจากพระเจ้าแผ่นดินสยามในวาระการยกฐานะชุมชนขึ้นเป็นเมืองใหม่ และก็มีเจ้าเมืองที่ตั้งขึ้นเก่าแล้วก็ลงไปเฝ้าฯ ด้วยเพื่อแสดงความจงรักภักดี ราชสำนักต้องจ่ายสิ่งของและเงินตอบแทนเจ้าเมืองเหล่านี้ทั้งตอนเข้าเฝ้าฯ และตอนลาเดินทางกลับทุกเมือง โดยที่มีบางเมืองยังส่งกรมการเมืองมาหลายชุดอีก อาทิ ใน พ.ศ.๒๓๗๔ อุปฮาดเมืองมหาชัยฯ ส่งกรมการเมืองลงมาเฝ้าฯ ๒ ชุด ได้รับพระราชทาน...

เงินตรา

๑ ชั่ง

^{๖๖} มีเนื้อความตรงกันกับ ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๗๐ (ต่อ) เล่มที่ ๔๔, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๒), ๑๓๔.

^{๖๗} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, เลขที่ ๓๕, “บัญชีจำนวนสิ่งของ,” จ.ศ. ๑๒๐๙ (พ.ศ.๒๓๙๐), “เครื่องยศพระราชทาน...เจ้าเมืองโพนพิสัย.”

^{๖๘} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔, เลขที่ ๔๔, “บัญชี,” จ.ศ.๑๒๑๖ (พ.ศ. ๒๓๙๗), “สิ่งของพระราชทานในงานศพเจ้าเมืองกรมการ.”

แพรหงอนไก่ลาย	๑ ผืน
แพรโล	๑ ผืน
ผ้าปูลม	๑ ผืน
ผ้าเชิง	๑ ผืน

เมื่อจะกราบบังคมทูลฯ ลาเดินทางกลับ ก็ได้รับพระราชทานสิ่งของ ดังนี้

เงินตรา	๒ ชั่ง
เสื้อเข็มขาบแย่ง	๑ ตัว
แพรหงอนไก่ลาย	๑ ผืน
ผ้าหม่นอนปักไหม	๑ ผืน
ผ้าลายวิลาส	๑ ผืน
ผ้าชายสะบัด	๑ ผืน

เจ้าเมืองกรมการของเมืองในแ่งสกลนครอื่นๆ พร้อมกับหัวเมืองในเขตใกล้เคียงที่ตรวจสอบรายชื่อพบว่าได้ลงไปเฝ้าฯ เมื่อ พ.ศ.๒๓๗๘ เช่นกัน มี พระยาคำแดง เจ้าเมืองคำม่วน อุปฮาดและราชวงศ์เมืองคำเกิด เมืองวัง เมืองพลาน เมืองมุกดาหารส่งไป ๒ ชุด เมืองแสก เมืองหนองสูง เมืองคำอ้อ เมืองสกลนคร เมืองกะปอง เมืองกุศมาลย์ เมืองพรรณา เมืองหนองหาร เมืองไชยบุรี เมืองเหล่านี้มีเจ้าเมืองกรมการที่ได้เลื่อนตำแหน่งสูงขึ้นด้วย เจ้าเมืองกรมการเหล่านั้นจะได้รับพระราชทานเครื่องยศจำนวนมากและคุณภาพดีกว่าสิ่งของตอบแทน^{๖๔}

เขตการปกครองหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก พ.ศ.๒๓๗๑-๒๔๓๓

เมืองหนองคายได้รับมอบหมายจากราชสำนักสยามให้ปกครองดูแลกลุ่มเมืองในแ่งสกลนครและเมืองในเขตอำนาจเดิมของเวียงจันทน์ บริเวณแคว้นพวนและเมืองทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ซึ่งอยู่ในเขตหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกของสยาม หมายถึงดินแดนลาวล้านช้างเดิมคู่กับหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันตกซึ่งเป็นดินแดนล้านนา บทบาทหน้าที่ของเมืองหนองคายดังกล่าวมีต่อเนื่องเรื่อยมาจนถึงเมื่อ พ.ศ.๒๔๓๓ มีการเปลี่ยนแปลงการควบคุมหัวเมืองลาวเมืองหนองคายจึงได้เป็น

^{๖๔} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ.๑๑๙๗ (พ.ศ.๒๓๗๘) เลขที่ ๕๔, “บัญชีสิ่งของเครื่องยศ พระราชทานแก่เจ้าเมือง.”

ศูนย์บัญชาการหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ^{๙๐} แต่อยู่ในฐานะหัวเมืองเอกชั้นนอกไม่ใช่เมืองประเทศราชเหมือนเวียงจันทน์ มีเพียงหลวงพระบางและจำปาศักดิ์ที่ยังคงสามารถดำรงสถานภาพความเป็นประเทศราชไว้ได้ต่อมา

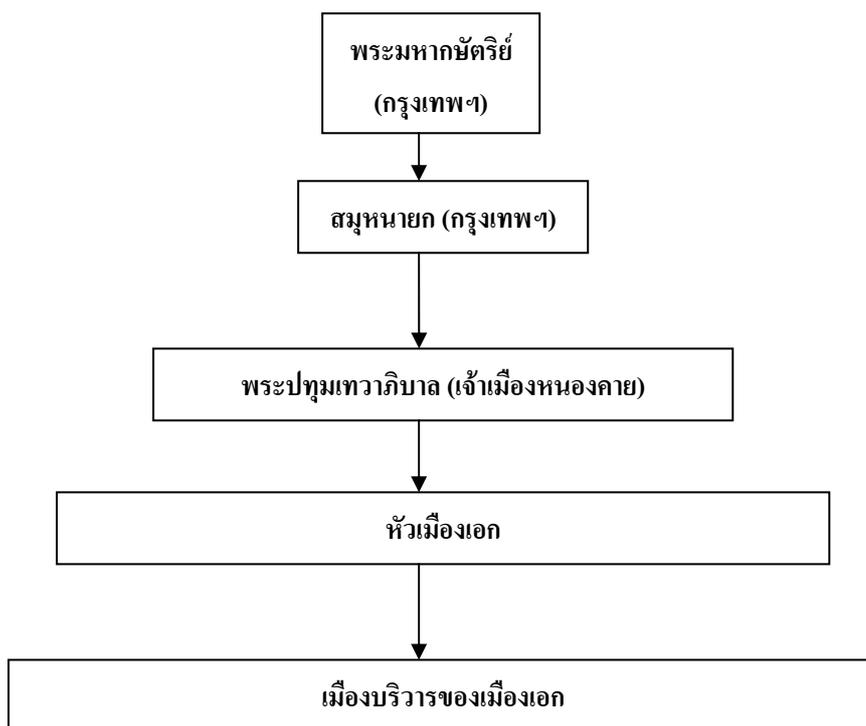
ถึงแม้อิทธิพลของเมืองหนองคายในแอ่งสกลนครจะได้รับการสนับสนุนและควบคุมโดยราชสำนักสยาม แต่ตัวแทนของราชสำนักสยามแห่งนี้ได้ทำหน้าที่ดูแลหัวเมืองที่เคยอยู่ในเขตอำนาจของเวียงจันทน์ได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะในเขตที่ราบสูงแคว้นพวนหรือบริเวณเมืองเชียงขวาง จะเห็นได้จากภารกิจการปราบปรามพวกฮ่อที่เข้ามาก่อความไม่สงบและปล้นสะดม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘, ๒๔๒๖, ๒๔๒๘ และ ๒๔๓๐-๒๔๓๒ ตามลำดับ^{๙๑} เมืองหนองคายถือเป็นศูนย์บัญชาการและฐานทัพที่สำคัญ โดยสามารถเกณฑ์กำลังพลจากเมืองต่างๆ ในแอ่งสกลนครไปในการศึกครั้งนี้ได้จำนวนมาก การรักษาผลประโยชน์ของสยามในแคว้นพวนถือเป็นบทบาทหน้าที่และความสำเร็จสำคัญของเมืองหนองคาย^{๙๒}

มหาวิทยาลัยศิลปากร สงวนลิขสิทธิ์

^{๙๐} ในสมัยปฏิรูปการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลเปลี่ยนเป็นมณฑลลาวพวน มณฑลฝ่ายเหนือ และมณฑลอุดร ตามลำดับ

^{๙๑} บุญจิตต์ ชูทรงเดช, “ศึกฮ่อ, เหตุการณ์,” ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม ๑๒ (กรุงเทพฯ : มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, ๒๕๔๒), ๔๓๒๙-๔๓๔๔.

^{๙๒} ในปัจจุบันมีอนุสาวรีย์ปราบฮ่ออยู่ในตัวเมืองหนองคาย เพื่อเป็นอนุสรณ์สถานถึงเหตุการณ์และบทบาทของเมืองหนองคายในอดีต

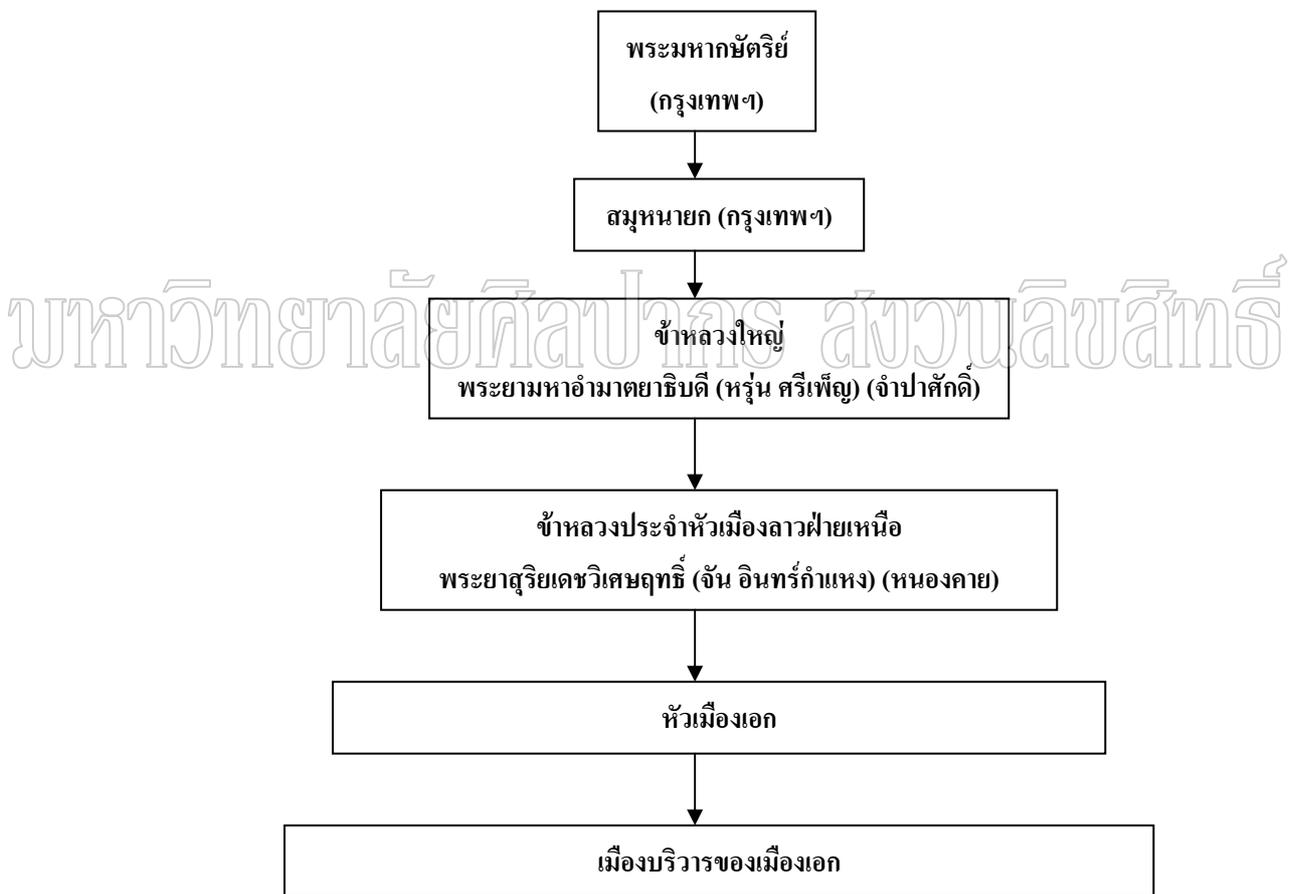
มหาวิทยาลัยศิลปากร สาขาวิชวลิตี

การปฏิรูปการปกครองหัวเมือง พ.ศ. ๒๔๓๓-๒๔๓๖

การเมืองการปกครองที่สัมพันธ์กับราชสำนักสยามเมื่อถึง พ.ศ. ๒๔๓๓ จึงได้เริ่มมีการเปลี่ยนแปลงจากผลของการพยายามปฏิรูปการปกครองหัวเมืองของราชสำนักสยามสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กลุ่มเมืองในแอ่งสกลนครให้อยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของข้าหลวงใหญ่ คือ พระยาอำมาตยาธิบดี (อรุณ ศรีเพ็ญ) ประจำอยู่ที่จำปาศักดิ์ซึ่งราชสำนักสยามส่งขึ้นมาควบคุมดูแลหัวเมืองลาวภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้งหมด ขณะเดียวกันในแอ่งสกลนครเองมีเมืองที่เป็นเมืองเอกขึ้นตรงต่อราชสำนักสยามอีกหลายเมืองด้วย ทั้งนี้เป็นไปตามการจัดแบ่งการปกครองหัวเมืองชั้นนอกของสยาม^{๓๓} ทำให้กลุ่มเมืองในแอ่งสกลนครไม่มีเมืองศูนย์กลางที่แท้จริงหรือไม่มีศูนย์กลางเพียงแห่งเดียวหรือเมืองเดียว

^{๓๓} เมืองต่างๆ ในแอ่งสกลนครได้ถูกสยามจัดให้อยู่ในกลุ่มหัวเมืองลาวพวน โดยมีเมืองหนองคายเป็นศูนย์กลาง ต่อมาได้เปลี่ยนเป็นหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ และมณฑลอุดร ตามลำดับ. ดู มหาสีลา วีระวงศ์,

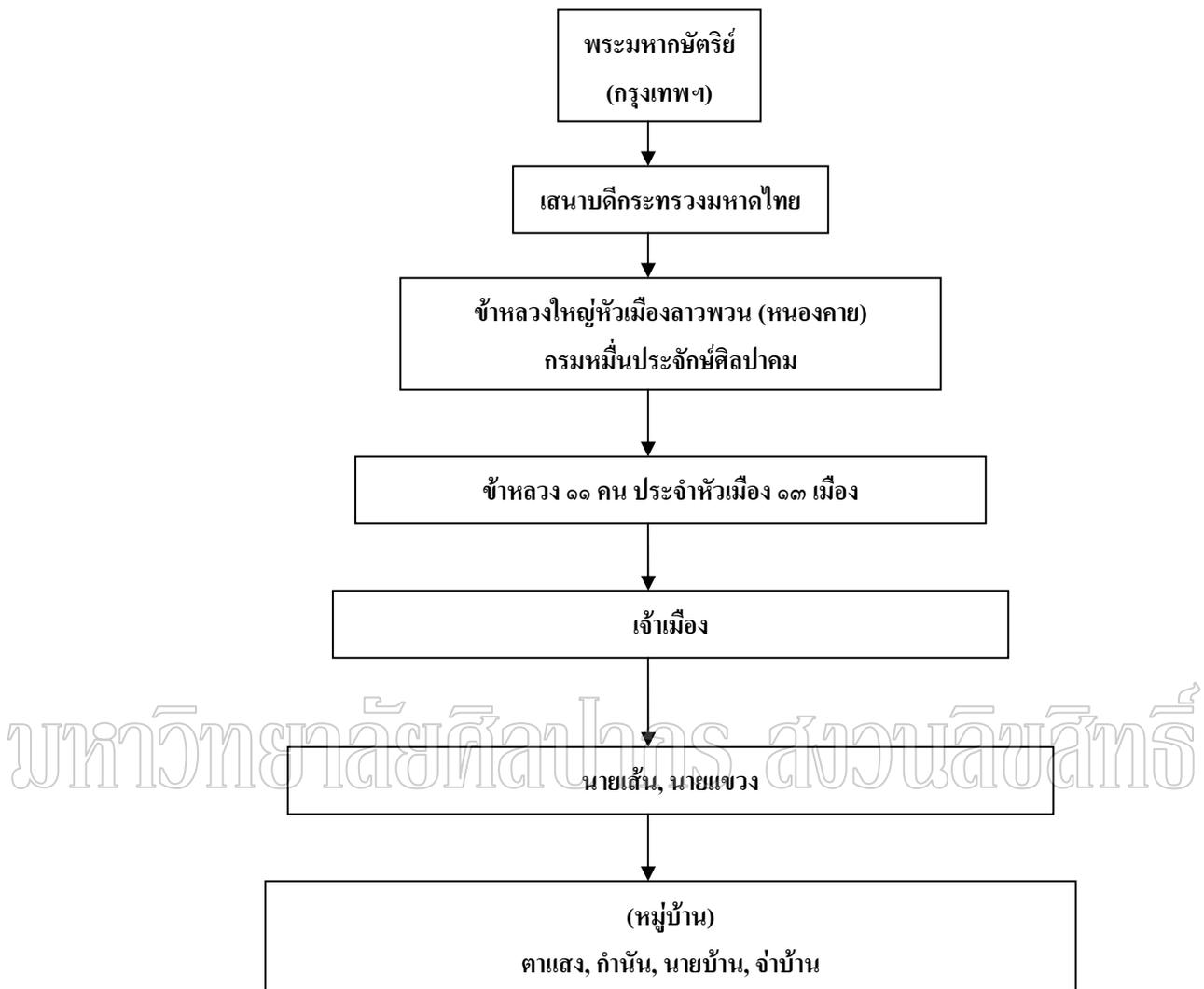
นอกจากต้องอยู่ภายใต้การกำกับดูแลของข้าหลวงใหญ่ที่นครจำปาศักดิ์และมีเจ้าเมืองคือพระปทุมเทวาภิบาลแล้ว ราชสำนักสยามยังส่งข้าหลวงขึ้นมาคอยควบคุมดูแลต่างพระเนตรพระกรรณอีก ได้แก่ พระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิ (จัน อินทร์กำแหง) ซึ่งมาประจำการที่เมืองหนองคายใน พ.ศ.๒๔๓๓ เป็นศูนย์บัญชาการหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ และต่อมาอีกไม่นานมีการปรับปรุงแก้ไขอีกครั้งเมื่อ พ.ศ.๒๔๓๔ โดยมีข้าหลวงใหญ่ คือ พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม^{๓๔} ขึ้นมากำกับดูแลหัวเมืองหนองคายโดยตรงในสถานะศูนย์บัญชาการหัวเมืองลาวพวน ดังนั้นเมืองหนองคายจึงเป็นผู้นำของกลุ่มเมืองและเป็นตัวแทนของราชสำนักสยามในแง่สกลนครด้วย

ภาพที่ ๑๑ ระบบความสัมพันธ์ของเมืองในแง่สกลนครกับราชสำนักสยาม พ.ศ.๒๔๓๓

ประวัติศาสตร์ลาว, สมหมาย เปรมจิตต์, แปล, (เชียงใหม่ : สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ๒๕๓๕), ๑๒๑-๑๒๒, ๑๔๐-๑๔๓, ๑๔๕.

^{๓๔} พระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าชายทองกองก้อนใหญ่ ทรงเป็นต้นราชสกุล “ทองใหญ่.”

ภาพที่ ๑๒ ระบบความสัมพันธ์ของเมืองในแอ่งสกลนครกับราชสำนักสยาม พ.ศ.๒๔๓๔-๒๔๓๖

มูลเหตุจากวิกฤตการณ์ ร.ศ.๑๑๒ ทำให้ดินแดนลาวทางฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงต้องอยู่ภายใต้อาณานิคมฝรั่งเศส แม่น้ำโขงบริเวณแอ่งสกลนครต้องกลายเป็นเส้นพรมแดนและพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำโขงในระยะ ๒๕ กิโลเมตรต้องเป็นเขตปลอดกำลังทหาร ดังนั้นเมืองหนองคายซึ่งเป็นศูนย์กลางบัญชาการของกลุ่มเมืองในแอ่งสกลนครจึงต้องย้ายออกมานอกเขตดังกล่าวตามเงื่อนไขในสนธิสัญญาระหว่างสยามกับฝรั่งเศส วันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ.๒๔๓๖ และต้องยุติบทบาทเมืองศูนย์กลางลงโดยที่บ้านเดื่อหมากแข้งหรือเมืองอุดรธานีถูกตั้งขึ้นมาทำหน้าที่แทน

ระบบช่วยกับสังคมและการเมืองในแอ่งสกลนคร

ระบบช่วย มีความสำคัญต่อสัมพันธภาพระหว่างราชสำนักสยามกับหัวเมืองชั้นนอก คูฝิวเฟินเหมือนจะเป็นเรื่องของผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจโดยเฉพาะ แต่ความจริงแล้วเป็นรายได้หรือผลประโยชน์ที่ผูกติดอยู่บนความสัมพันธ์เชิงอำนาจทางการเมืองการปกครอง และส่งผลต่อสภาพสังคมของเมืองด้วย ความสำคัญของระบบช่วยต่อการเมืองการปกครองของเมืองในแอ่งสกลนคร ได้แก่ การควบคุมกำลังคนและความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างผู้ปกครองท้องถิ่นกับราชสำนักสยาม

ความต้องการผลิตผล สิ่งของจากหัวเมืองในรูปของส่วย ทำให้ราชสำนักต้องเข้ามาทำสำมะโนประชากรของแต่ละเมืองด้วยการ “สักเลก” เพื่อให้ทราบจำนวนกำลังคนหรือแรงงานในการผลิตที่ชัดเจน ดังได้กล่าวมาแล้วในหัวข้อการควบคุมกำลังคน เลก ก็คือไพร่ที่ต้องเสียส่วยนั่นเอง เมื่อมีการสักเลกแล้วทำให้ผู้คนในแอ่งสกลนครต้องมีเมืองสังกัด และเข้าเป็นเลกในกองต่างๆ ได้แก่ กองเจ้าเมือง กองอุปฮาด กองราชวงศ์ และกองราชบุตร

ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มผู้ปกครองท้องถิ่นกับราชสำนักสยามแล้ว ต้องถือว่าอยู่บนพื้นฐานของระบบช่วยเป็นสำคัญ เพราะเจ้าเมืองและกรรมการของแต่ละเมืองมักจะเป็นผู้รวมก่อตั้งเมืองและมีอิทธิพลบารมีมากที่สุดในเมืองนั้นๆ ทางราชสำนักจะต้องปกครองผู้คนและเมืองผ่านกลุ่มผู้นำเหล่านี้ ระบบช่วยเป็นการแบ่งปันผลประโยชน์ของเมืองระหว่างเมืองหลวงกับกลุ่มผู้นำท้องถิ่น เพราะเจ้าเมืองกรรมการสมัยนั้นยังไม่มีเงินเดือนหรือเบี้ยหวัด การส่งส่วยให้แก่เมืองหลวงเป็นการยอมรับอำนาจและการตอบแทนที่ราชสำนักรับรองความเป็นเมือง และทรงแต่งตั้งตำแหน่งอาญาสี่ของแต่ละเมืองพร้อมกับพระราชทานส่งเครื่องประกอบยศขึ้นมาให้

ยกตัวอย่างเครื่องประกอบยศที่ทรงโปรดเกล้าฯ พระราชทาน แต่งตั้งเจ้าเมืองและกรรมการในตำแหน่งอาญาสี่ของเมืองสกลนคร ในคราวที่ทรงแต่งตั้งพระยาประเทศธานี (คำ) เป็นเจ้าเมือง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๑ มีดังนี้

คนโทเงินถม	๑ ใบ
ชั้นหมากเงิน	๑ ใบ
เครื่องถมสำหรับ ๑	
กระบี่เงิน	๑ เล่ม
ปืนคาบศิลา	๑ กระบอก

ส่วนตำแหน่งอุปฮาดและราชวงศ์ เมืองสกลนคร ได้รับพระราชทานเครื่องประกอบยศ ตำแหน่งละ ๒ อย่าง คือ ถาดหมากและคนโทสำหรับ ๑^{๗๕}

การพระราชทานเครื่องประกอบยศในคราวแต่งตั้งเจ้าเมืองและกรมการ จะถือว่าเป็น การแลกเปลี่ยนกับสิ่งของส่วยที่จัดส่งไปให้เมืองหลวงก็ได้ แต่คงไม่ใช้การแลกเปลี่ยนในเชิง เปรียบเทียบมูลค่าสิ่งของหรือเทียบความคุ้มค่า การส่งส่วยหมายถึงการยอมรับอำนาจของเมือง หลวง และการพระราชทานเครื่องประกอบยศก็เป็นการรับรองสถานภาพของเมืองนั้นๆ จากราช สำนัก ดังนั้นส่วยจึงเป็นสัญลักษณ์ของอำนาจทางการเมืองการปกครองของเมืองหลวงต่อหัว เมืองชั้นนอกเหล่านี้ ทั้งการผูกพันกับกลุ่มผู้ปกครองของเมืองและการควบคุมกำลังคนในเมืองด้วย

การควบคุมกำลังคนและการสักเลก

ประชากรของเมืองในแ่งสกลนครในเวลานี้แบ่งออกตามการกำกับดูแลของคณะ อาญาสี่ เป็นกองเจ้าเมือง กองอุปฮาด กองราชวงศ์ และกองราชบุตร ตามลำดับ เพื่อสะดวกในการ ควบคุมผู้คนที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วจากการอพยพเข้ามาจากภายนอก และเพื่อการเกณฑ์แรงงาน และการเก็บภาษีหรือส่วยให้แก่เจ้าเมืองกรมการของเมืองนั้นๆ และจัดส่งให้แก่เมืองหลวง ดัง รายละเอียด ดังนี้

เจ้าเมือง	กองเจ้าเมืองควบคุมเลก-ไพร่ ๕๐๐ คนขึ้นไปไม่มีกำหนด
อุปฮาด	กองอุปฮาดควบคุมเลก-ไพร่ ๕๐๐-๑,๐๐๐ คน
ราชวงศ์	กองราชวงศ์ควบคุมเลก-ไพร่ ๔๐๐-๕๐๐ คน
ราชบุตร	กองราชบุตรควบคุมเลก-ไพร่ ๓๐๐-๔๐๐ คน
	แต่ละกองมีนายกอง ๑ คน ปลัดกอง ๑ คน คอยดูแลกำลังพล ^{๗๖}

^{๗๕} สุรัตน์ วรจักรรัตน์, บรรณาธิการ, ตำนานพงศาวดารเมืองสกลนคร ฉบับพระยาประจันต ประเทศธานี (โง่นคำ พรหมสาขา ณ สกลนคร), ๑๕-๑๖.

^{๗๖} บุญช่วย อัดถากร, ประวัติศาสตร์ภาคอีสานและเมืองมหาสารคาม (พิมพ์เนื่องในงาน พระราชทานเพลิงศพ นางอารีรัตน์ อัดถากร ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ ๑๑ กรกฎาคม ๒๕๑๖), ๓๖-๓๘.

การจัดสรรประชากรออกเป็นกองให้เจ้าเมืองกรมการภายในแต่ละเมืองควบคุม โดยที่ราชสำนักควรรับผลประโยชน์ไม่ว่าจะเป็นแรงงานหรือผลิตผล เช่น ส่วย บรรณาการ ไม่เพียงพอและไม่สามารถรับประกันรายได้ที่จะเกิดขึ้นได้ ดังนั้นจึงต้องเข้ามาทำบัญชีสำมะโนประชากรของแต่ละเมืองเพื่อให้ทราบจำนวนคนที่แท้จริงและรับประกันรายได้ที่จะได้รับ ช่วงระยะเวลาหลังจากสงครามเจ้าอนุวงศ์และการอพยพของผู้คนจำนวนมากเข้ามายังพื้นที่แอ่งสกลนคร ราชสำนักสยามปล่อยให้เจ้าเมืองกรมการของแต่ละเมืองจัดการดูแลประชากรกันเองเป็นสำคัญในช่วงแรก

เมื่อราชสำนักสยามปล่อยให้เจ้าเมืองกรมการของแต่ละเมืองจัดการดูแลประชากรกันเอง ปรากฏว่าเกิดปัญหาการแบ่งสรรควบคุมผู้คนและจำนวนส่วยที่ส่งไปยังกรุงเทพฯ จึงมีการปรับปรุงแก้ไขการควบคุมกำลังคนโดยการจัดทำสำมะโนประชากรหรือการสักเลกเพิ่มอีกหลายครั้งในเวลาต่อมา การปรับปรุงการสักเลกเริ่มตั้งแต่ทศวรรษ พ.ศ.๒๓๙๐ เป็นต้นมา แต่มีการสักเลกครั้งใหญ่ในช่วง พ.ศ.๒๔๐๒-๒๔๐๗ ซึ่งเป็นการสำรวจประชากรภายหลังการทำสนธิสัญญาการค้ากับอังกฤษและชาติตะวันตกอื่นๆ เพื่อให้ทราบจำนวนเลกและผลิตผลจากส่วยที่แน่นอนและมีประสิทธิภาพมากขึ้น การเข้ามาสักเลกในที่ราบสูงโคราชและหัวเมืองลาวตะวันออกของสยาม^{๗๗} ในช่วงปีต่างๆ มีดังนี้

๑. พ.ศ.๒๓๙๒ มีการขึ้นมาสักเลกในเขตอีสานตอนล่าง ตั้งกองสักเลกอยู่ที่บ้านจุดปะไท เขตเมืองสีขรภูมิ

๒. พ.ศ.๒๓๙๐ ขึ้นมาสักเลกในเขตอีสานตอนกลางบริเวณลุ่มน้ำชี น้ำป่าว ตั้งกองสักเลกอยู่ที่เมืองกาฬสินธุ์และเมืองหนองหาน^{๗๘}

๓. พ.ศ.๒๓๙๙ ประกาศสักเลก^{๗๙}

๔. พ.ศ.๒๓๙๐ โปรดเกล้าฯ ให้พระยาราชวรานุกุลเป็นแม่กองสักเลก ขึ้นมาสักเลกแถบเมืองนครพนม การสำรวจประชากรครั้งนี้ได้แบ่งประเภทของเลกออกอย่างละเอียดทำให้ทราบ

^{๗๗} การเข้ามาสักเลกในเขตหัวเมืองลาว-ที่ราบสูงโคราช ปรากฏหลักฐานครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.๒๓๖๗ ซึ่งเป็นปีแรกในรัชกาลสมเด็จพระนั่งเกล้าฯ (พ.ศ.๒๓๖๗-๒๓๙๔) มีพระสุริยภักดี (ป้อม อำนวยกุล) เป็นแม่กองสักเลก ตั้งกองสักเลกอยู่ที่เมืองกาฬสินธุ์ เมืองร้อยเอ็ดและเมืองสุวรรณภูมิ ภารกิจยังไม่เสร็จเรียบร้อยก็เกิดสงครามเจ้าอนุวงศ์ฯ เสียก่อน เมื่อ พ.ศ.๒๓๖๙ บรรดาขุนนางข้าราชการในกองสักเลกถูกฆ่าตายหมด ยกเว้นแม่กองสักเลกเพราะมีมารดาเป็น"ลาว" การสักเลกครั้งนี้ถือเป็นมูลเหตุหนึ่งของสงครามต่อต้านราชสำนักสยาม

^{๗๘} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ.๑๑๙๙ (พ.ศ.๒๓๙๐) เลขที่ ๑, "ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีฯ ถึงเจ้าเมืองหนองคาย เจ้าเมืองหนองหาร."

^{๗๙} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ.๑๒๐๘ (พ.ศ.๒๓๙๙) เลขที่ ๑๔๔, "หมายเหตุประกาศ ประกาศสักเลก."

จำนวนเลกจกรรจ์ที่สามารถเป็นแรงงานการผลิตและส่งส่วยของเมืองนครพนมที่ชัดเจนขึ้น ทราบ
จำนวนเลกที่ย้ายออกหรือตาย และจำนวนคนที่ไม่ได้ขึ้นทะเบียนเป็นเลกจกรรจ์แต่เป็นประชากรที่
อาศัยรวมอยู่ในเมืองด้วย เช่น พระสงฆ์ สามเณร ข้าพระ ชรา พิการ เป็นท้าวเพี้ยหรือทาส เป็นต้น

ตารางที่ ๒ สัมมะโนประชากร (ชาย) ของเมืองนครพนม พ.ศ.๒๓๙๐

ประเภท	จำนวน (คน)
พระสงฆ์, สามเณร	๕๓๓
ข้าพระ	๑๓๓
ฉมบ ^{๙๐}	๓๕
ชรา, พิการ	๒๔๘
ท้าวเพี้ย	๓๐๖
ทาส, เซลย	๑๘๗
ไปทุกขียากต่างเมือง	๑๔๐
จกรรจ์เดิมที่ยังมีชีวิต	๘๘๙
จกรรจ์ที่ขึ้นทะเบียนใหม่	๓๖๔
รวมจำนวนในวันสำรวจ	๒๘๓๕
ย้ายไปเมืองเวญนคร	๑๗๑
ย้ายไปเมืองอรุญประเทศ	๘๒
ตาย	๔๖๐
รวมจำนวนที่แทงจำหน่าย	๗๑๓
รวมจำนวนเลกจกรรจ์ (ไพร่ส่วย)	๑๒๕๓

ที่มา : สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ.๑๒๐๙ (พ.ศ.๒๓๙๐) เลขที่ ๑๕๙,
“บัญชีส่วยเวญเมืองนครพนม.”

^{๙๐} ฉมบ ในภาษาเขมร แปลว่า หมอตำแย

๕. พ.ศ.๒๓๙๒ เจ้าพระยาบดินทร์เดชาฯมีคำสั่งให้นายชำนาญ นายเวรมหาเด็กลงมาทำการสักเลกในเขตอีสานตอนกลางและเขตแ่งสกลนคร ตั้งกองสักเลกที่เมืองสกลนคร เมืองนครพนม เมืองกาฬสินธุ์ และเมืองอุบลราชธานี

๖. พ.ศ.๒๓๙๖ พระราชวรินทร์ทาลักษณ์เป็นข้าหลวงมาชำระและเร่งรัดส่วยหัวเมืองลาวตะวันออกและเขมรป่าดง ครั้งนี้ได้มีการกำหนดอัตราให้เจ้าเมืองกรมการต้องจ่ายค่าธรรมเนียมให้แก่ข้าหลวงด้วย^{๔๐}

๗. พ.ศ.๒๔๐๒-๒๔๐๗ มีการสำรวจและสักเลกครั้งใหญ่ในที่ราบสูงโคราชและรวมทั้งบริเวณแ่งสกลนครด้วย^{๔๑} โดยเจ้าพระยากำแพงสงคราม (แก้ว) เจ้าเมืองนครราชสีมา เป็นแม่กองสักเลก ทำให้ราชสำนักทราบจำนวนคนที่ชัดเจนขึ้น และปรากฏว่าในแต่ละเมืองมีจำนวนเลกเพิ่มมากขึ้นตามบัญชีโลก^{๔๒}

ตารางที่ ๓ จำนวนเลกของเมืองในแ่งสกลนคร ระหว่าง พ.ศ.๒๔๐๒-๒๔๐๗

เมือง	จำนวนเดิม	พ.ศ.๒๔๐๒-๒๔๐๗	เพิ่มขึ้น
หนองคาย	๑,๗๖๔	๔,๙๒๙	๓,๑๖๕
โพนพิสัย	๕๒๙	๑,๗๘๔	๑,๒๕๕
นครพนม	๑,๗๑๗	๕,๖๑๖	๓,๘๙๙
ไชยบุรี	๓๖๔	๑,๑๒๓	๗๕๙
ท่าอุเทน	๕๒๙	๒,๗๗๑	๒,๒๔๒
อาทมาต, อาจสามารถ	๑๘๑	๔๕๐	๒๖๙
รามราช	๔๙	๑๕๒	๑๐๓
เวญนคร, เว	๖๒๐	๑,๓๕๐	๗๓๐

^{๔๐} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔, จ.ศ.๑๒๑๕ (พ.ศ.๒๓๙๖) เลขที่ ๑๗๔, “คัดบอกเมืองนครพนม เรื่องให้ชำระเลกส่วยเมืองนครพนมและเมืองที่ขึ้นต่อเมืองนครพนม.” ; จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔, จ.ศ.๑๒๑๕ (พ.ศ.๒๓๙๖) เลขที่ ๑๘๒/๒, “หนังสือพระยาราชวราณุกูลถึงพระจันทสุริยวงศ์ เรื่องให้ชำระเลกข้าพระธาตุพนมที่ตกค้าง.” ; จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔, จ.ศ.๑๒๑๕ (พ.ศ.๒๓๙๖) เลขที่ ๑๘๒/๓, “หนังสือพระยาราชวราณุกูลถึงกรมการเมืองนครพนม เรื่องให้ชำระบัญชีเลกข้าพระธาตุพนม.”

^{๔๑} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔, จ.ศ.๑๒๒๐ (พ.ศ.๒๔๐๑) เลขที่ ๑๔๑/๒, “จดหมายแจกหนังสือพิมพ์ เรื่องตั้งแม่กองสักเลก ไปสักเลกหัวเมืองลาว จ.ศ.๑๒๒๐-๑๒๒๖.”

^{๔๒} ธีรชัย บุญมาธรรม, ประวัติศาสตร์สังคมอีสานตอนบน พ.ศ.๒๓๑๘-๒๔๕๐, ๑๔๔-๑๔๖.

อากาศอำนวย	๑๔๒	๓๙๑	๒๔๙
มุกดาหาร	๑,๗๗๓	๗,๕๑๓	๕,๗๔๐
หนองสูง	๑๓๗	๖๒๘	๔๙๑
สกลนคร	๒,๕๙๓	๖,๕๗๖	๓,๙๘๓
กุสุมาลย์มณฑล	๖๐๘	๑,๕๕๒	๙๔๔
พรรณานิคม	๑๗๙	๕๕๗	๓๗๘
วานรนิวาส	๑๑๕	๓๙๓	๒๗๘
หนองหาร	๕๔๓	๒,๒๘๓	๑,๗๔๐
เซียงคาน	๔๔๘	๗๘๐	๓๓๒
(รวม)	๑๒,๒๙๑	๓๘,๘๔๘	(๒๖,๕๕๗)

ที่มา : ปรับปรุงจาก สำนักหอสมุดแห่งชาติ, หมูจตหมายเหตุรัชกาลที่ ๔, จ.ศ.๑๒๒๑-๑๒๒๖, เลขที่ ๒๐๒, “บัญชีสักเลกหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก.”

มหาวิทยาลัยศิลปากร ส่วนวิจัยสิทธิ์

ราชสำนักสยามมีการประนีประนอมกับเจ้าเมืองกรมการของแต่ละเมืองด้วยการจัดสรร“เลกยก”เพื่อให้เจ้าเมืองกรมการเรียกเก็บผลประโยชน์และใช้แรงงานได้เป็นส่วนตัว^{๔๔} โดยไม่เบียดบังจำนวนเลกคงเมืองที่ต้องทำหน้าที่ผลิตหรือเป็นแรงงานและหาส่งให้แก่เมืองหลวง แต่ในทางปฏิบัติแล้วนับว่าเกิดปัญหาความไม่ชัดเจนและการจัดการอยู่มาก ถึงแม้ทางการจะพยายามเข้ามาควบคุมแทรกแซงแต่อำนาจส่วนใหญ่ยังคงอยู่ที่เจ้าเมืองกรมการ ผลประโยชน์และข้อมูลต่างๆ ที่ทางการได้รับยังคงผ่านบรรดาผู้ปกครองท้องถิ่นเหล่านี้ ซึ่งส่วนมากแล้วจะเป็นผู้นำกลุ่มหรือวงศ์ตระกูลที่ก่อตั้งเมืองมาตั้งแต่เริ่มแรก ทำให้มีอิทธิพลบารมีมาก

ความสัมพันธ์ของระบบช่วยกับการควบคุมกำลังคนกรณีเมืองสกลนคร พบว่า เมืองสกลนครรับผูกผลเร็วช่วย (หมากแห้ง) มีเลกจกรจ ๓,๐๐๐ คน ให้ผูกช่วย ๒,๐๐๐ คน ยกให้เจ้าเมืองกรมการ ๑,๐๐๐ คน เลกผูกเร็วคนละ ๕ ชั่ง ปีหนึ่งเป็นผลเร็ว ๒๐๐ หาบ ส่วนเลกยกจำนวน ๑,๐๐๐ คนนั้น เจ้าเมืองกรมการได้จัดแบ่งเลกกันดังนี้ เจ้าเมืองได้ ๖๐ คน อุปฮาดได้ ๕๐ คน ราชวงศ์ได้ ๔๐ คน ราชบุตรได้ ๓๐ คน ผู้ช่วยได้ ๒๐ คน กรมการรองลงไป ๘ ตำแหน่ง คือ เมือง

^{๔๔} สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔, จ.ศ.๑๒๒๙ (พ.ศ.๒๔๑๐) เลขที่ ๓๔๔/๒, “ร่างตราขอย่อยเจ้าพระยาภูธราภัยฯ ถึงพระพิไลยสุรเดชเจ้าเมืองโพธิ์โพธิ์ และพระไชยราชวงศาเจ้าเมืองชัยบุรี เรื่องให้แบ่งทำวเพี้ยและตัวเลก.”

แสน เมืองจันใต้คนละ ๑๕ คน ชานนทร ชานนทได้คนละ ๑๐ คน เมืองขวา เมืองซ้ายได้คนละ ๘ คน กรมการผู้น้อยลงไปได้คนละ ๓ คนบ้าง ๔ คนบ้าง เลกยกหรือเลกทนายนี้ต้องเสียเงินประจำปีให้กรมการผู้นายของตนคนละ ๔ บาทต่อปี^{๕๕}

นอกจากนี้ยังมีปัญหาเรื่องเลกกองนอกและเลกเขยสู่อีกที่ทางการไม่สามารถทราบจำนวนที่แน่นอนได้ และก็เป็นปัญหาการเรียกเก็บส่วยของแต่ละเมืองด้วย มาตรการที่ราชสำนักสยามใช้แก้ไขปัญหามีทั้งการลดและยกเลิกหนี้ส่วยที่ค้างค้างของแต่ละเมือง และการแก้กฎระเบียบการเรียกเก็บทั้งกรณีเลกกองนอก เลกเขยสู่อีก และเปลี่ยนแปลงจำนวนพิภคภาษีส่วยของเลกแต่ละคน^{๕๖}

ตารางที่ ๔ การแบ่งผลประโยชน์จากเลก (ไพร่ส่วย) ระหว่างเจ้าเมืองกรมการกับราชสำนัก

เมือง	พ.ศ. ๒๓๘๘			พ.ศ. ๒๓๙๓		
	เลก (ไพร่ส่วย)	เลกยก	ราชสำนัก	เลก (ไพร่ส่วย)	เลกยก	ราชสำนัก
สกลนคร	๓,๑๖๙	๒,๑๖๙	๑,๐๐๐	๒,๕๘๙	๘๖๙	๑,๗๒๐
กุสุมาลย์	๖๗๙	๔๒๙	๒๕๐	๖๕๙	๒๒๙	๔๓๐
เรณูนคร	๕๙๕	๓๙๕	๒๐๐	๖๖๒	๒๒๒	๔๔๐
อาทมาต	๒๐๔	๑๒๙	๗๕	๗๐๖	๒๓๖	๔๗๐
รามราช	๖๕	๔๐	๒๕	๙๑	๓๑	๖๐

ที่มา : สำนักหอสมุดแห่งชาติ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ. ๑๒๐๙, เลขที่ ๑๕๙, “บัญชีไพร่ส่วย,” ; จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๔, จ.ศ. ๑๒๑๖, เลขที่ ๒๕.

^{๕๕} สุรัตน์ วรวงศ์รัตน์, บรรณาธิการ, ตำนานพงศาวดารเมืองสกลนคร ฉบับพระยาประจันตประเทศธานี (เงินคำ พรหมสาขา ณ สกลนคร), ๑๖-๑๗.

^{๕๖} การศึกษาเรื่องส่วยโดยตรงนั้นมิได้ศึกษาไว้แล้ว โปรดดูรายละเอียดใน อธิชัย บุญมาธรรม, “การเก็บส่วยในหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกในช่วงต้นรัตนโกสินทร์,” วารสารธรรมศาสตร์ ๑๒ (ธันวาคม ๒๕๒๖) : ๑๕๔-๑๖๕; บุญรอด แก้วกัณหา, “การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๔๑๑” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๘); Junko Koizumi, “The Commutation of Suai from Northeast Siam in the Middle of the Nineteenth Century,” Journal of Southeast Asian Studies 23 (2) : September, 1992.

กฎหมายและฮีตคอง

กฎหมายที่ใช้ควบคุมสังคมของเมืองในแอ่งสกลนครในเวลานี้ ยังเป็นกฎหมายที่มีมาตั้งแต่สมัยอาณาจักรล้านช้าง (ตั้งแต่ พ.ศ.๒๑๐๓ เป็นต้นมา) ซึ่งเป็นกฎหมายที่ใช้กับสังคมล้านช้างโดยทั่วไป ออกและบังคับใช้โดยราชสำนักหรือศูนย์กลางของอาณาจักรทั้งที่หลวงพระบางและต่อมาที่เวียงจันทน์ รวมถึงที่จำปาศักดิ์ด้วย ปรากฏหลักฐานกฎหมายเก่าของลาวที่ได้รับการปริวรรต ได้แก่ กฎหมายโพธิสาลราช (โคสราชาฎฐ์) อาณาจักรหลักคำ คองคัตคำ และมนูธรรมศาสตร์(กฎหมายเก่าของลาว) เป็นต้น แต่ที่พบและเชื่อว่ามีใช้ในเขตแอ่งสกลนคร ได้แก่ กฎหมายพิจารณาอาณาจักรและธรรมจักรเทียบกัน และกฎหมายหนองบัวลำภูฉบับบ้านเหล่าหมี

กฎหมายพิจารณาอาณาจักรและธรรมจักรเทียบกัน^{๘๗} ปริวรรตเป็นภาษาไทยปัจจุบัน โดยอาจารย์จารุบุตร เรื่องสุวรรณ เดิมนี้ภาษาที่ใช้ น่าจะเป็นภาษาลาวหรืออักษรตัวธรรม โดยใช้ในพื้นที่ตั้งแต่ล้านนา ล้านช้างและที่ราบสูงโคราช โดยเฉพาะแถบแอ่งสกลนคร ในช่วงสมัยพุทธศตวรรษที่ ๒๒-๒๔ (อยุธยาตอนกลาง-ต้นรัตนโกสินทร์) เชื่อว่าน่าจะตราขึ้นในสมัยพระเจ้าโพธิสาลราช (พ.ศ.๒๐๖๓-๒๐๙๐) เมื่อพิจารณาเนื้อหาแล้วกฎหมายฉบับนี้มีสาระสำคัญคล้ายกับกฎหมายโคสราชาฎฐ์ ซึ่งตราขึ้นในรัชสมัยพระเจ้าโพธิสาลราช (พ.ศ.๒๐๖๓-๒๐๙๐) และต่อมาในรัชสมัยพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชซึ่งเป็นราชโอรสและได้ครองราชย์ทั้งล้านนาและล้านช้างด้วย พระองค์น่าจะได้นำกฎหมายดังกล่าวมาใช้ในอาณาจักรล้านช้างรวมทั้งแอ่งสกลนครด้วย

กฎหมายหนองบัวลำภู ฉบับบ้านเหล่าหมี^{๘๘} ปริวรรตเป็นภาษาไทยปัจจุบันโดย ร.ต.ต.สุวรรณ นันทจักร์ จารด้วยอักษรไทยน้อย ภาษาลาว เชื่อว่าน่าจะตราขึ้นภายหลัง พ.ศ.๒๓๒๒ มาแล้ว และใช้ในเขตพื้นที่อีสานตอนบนหรือเมืองแถบแอ่งสกลนคร ช่วงเวลาที่นำใช้กฎหมายนี้อยู่ในช่วง พ.ศ.๒๓๒๒-รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือช่วงที่สยามเริ่มเข้ามามีอำนาจในหัวเมืองลาวบริเวณดังกล่าวนี้ กฎหมายฉบับนี้พบที่บ้านเหล่าหมี ตำบลเหล่าหมี อำเภอดอนตาล จังหวัดมุกดาหาร ชาวบ้านแถบนี้มีประวัติว่าอพยพมาจากเมืองหนองบัวลำภู เชื่อว่าน่าจะได้นำกฎหมายนี้มาด้วย จึงเรียกว่า"กฎหมายหนองบัวลำภู"

^{๘๗} จารุบุตร เรื่องสุวรรณ, "กฎหมายอาณาจักรและธรรมจักรเทียบกัน," ใน เชิดชูเกียรติ ขพลฯ จารุบุตร เรื่องสุวรรณ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๒๗), ๑๙๙-๒๑๔.

^{๘๘} ร.ต.ต.สุวรรณ นันทจักร์, ถอดความ, "กฎหมายหนองบัวลำภูฉบับบ้านเหล่าหมี," ใน อรอด นันทจักร์, กฎหมายภาคอีสานจากเอกสารประเภทใบลาน (อุบลราชธานี : โรงเรียนอำนาจเจริญ, ๒๕๓๑), ๑-๑๒.

ถึงแม้ว่ากฎหมายนี้จะเชื่อนำมาจากเมืองหนองบัวลำภูซึ่งเป็นกลุ่มของพระวอพระตาที่แยกตัวออกมาจากราชสำนักเวียงจันทน์ก็ตาม แต่จากเนื้อหาแล้วกฎหมายฉบับนี้น่าจะได้ทำขึ้นภายหลังที่สยามเข้ามามีอิทธิพลในที่ราบสูงโคราชและหัวเมืองล้านช้างแล้ว ตั้งแต่ พ.ศ.๒๓๒๒ เพราะมีเนื้อหาหลายส่วนที่คล้ายกับกฎหมายตราสามดวง เชื่อน่าจะได้คัดลอกและดัดแปลงมาจากกฎหมายตราสามดวงของสยาม โดยเฉพาะพระอัยการเบ็ดเสร็จ ว่าด้วยบทลงโทษผู้กระทำความผิด เช่น ชับเกวียนไปเหยียบข้าวกล้าที่เป็นต้นเป็นรวงแล้ว ถูกปรับเป็นวัวหรือควาย ๑ ตัว กับเงินเท่าค่าเกวียน ๑ เล่ม เป็นต้น

จะเห็นได้ว่า กฎหมายที่พบและเชื่อน่ามีใช้ในแ่งสกลนครในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ มีพื้นฐานมาจากกฎหมายของล้านช้าง และได้มีอิทธิพลของกฎหมายจากสยาม-กฎหมายตราสามดวงเข้ามาแทรกด้วย ดังเห็นได้จากกฎหมายหนองบัวลำภูฉบับบ้านเหล่าหมี ทั้งนี้เพราะอาณาจักรล้านช้างได้ตกเป็นประเทศราชของสยาม ตั้งแต่ พ.ศ.๒๓๒๒ เป็นต้นมา และภายหลัง พ.ศ.๒๓๗๑ เชื่อน่าจะยังคงใช้กฎหมายดังกล่าวนี้ในหัวเมืองลาวต่อมาอีกจนถึงสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ควบคู่กับการปกครองของเมืองในระบบอาญาสี่ อย่างไรก็ตามในระหว่งนั้นราชสำนักสยามได้พยายามเข้ามาเปลี่ยนแปลงกฎหมายและจารีตให้เป็นแบบสยามมากขึ้น จะเห็นได้จากการพยายามปรับอัตรา ๑๒ คอง ๑๔ ซึ่งเป็นธรรมเนียมล้านช้างให้เป็น อัตรา ๑๒ คอง ๒๔^{๙๙} เป็นกฎหมายที่ตราขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ระยะเวลาตั้งแต่ พ.ศ.๒๓๗๑-๒๔๓๖ การเมืองและสังคมของเมืองในแ่งสกลนครมีความสัมพันธ์กัน เพราะมูลเหตุของการเกิดชุมชนและพัฒนาเป็นเมืองมาจากเงื่อนไขทางการเมืองและเศรษฐกิจเป็นสำคัญ เมืองคือการใช้อำนาจทางการเมืองการปกครองควบคุมกำลังคนในพื้นที่แหล่งทรัพยากรเพื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ทำให้สังคมของเมืองในช่วงนี้อิงอยู่กับการเมือง ซึ่งเป็นสถานการณ์ทางการเมืองและสภาพสังคมของเมืองหลังจากราชสำนักเวียงจันทน์ซึ่งเป็นศูนย์กลางของกลุ่มเมืองบริเวณนี้ล่มสลาย และเป็นระยะก่อนที่จะถูกจัดการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลซึ่งนำไปสู่การเป็นส่วนหนึ่งของรัฐอาณาจักรสยาม

ชุมชนหมู่บ้านที่เกิดขึ้นจากการอพยพของผู้คนจำนวนมากเข้ามาในช่วงเริ่มแรก ภายหลังสงครามเจ้าอนุวงศ์ ได้กระจายตัวตั้งถิ่นฐานตามทำเลที่เหมาะสมตามแหล่งทรัพยากรในพื้นที่ เมื่อมีผู้คนมากขึ้นและเริ่มทำการผลิตจึงได้รับการแต่งตั้งยกสถานภาพขึ้นเป็นเมืองในเวลา

^{๙๙} อรรถ นันทจักร์. “กฎหมายอีสานกับการเปลี่ยนแปลงตามจารีตและประเพณีนิมราชสำนักกรุงเทพฯ,” ศิลปวัฒนธรรม ๗, ๕ (มีนาคม, ๒๕๒๙) : ๗๑-๗๗.

ต่อมา โดยการรับรองจากราชสำนักสยามทำให้เจ้าเมืองกรมการมีอำนาจในการควบคุมผู้คนและพื้นที่แหล่งทรัพยากรสำหรับการผลิตของเมืองและส่งเป็นส่วยแก่ราชสำนัก ขณะเดียวกันก็มีความสัมพันธ์กับเมืองใหญ่และเมืองใกล้เคียงในพื้นที่ด้วย โดยรวมตัวกันเป็นกลุ่มเมือง ต่อมาได้ขยายตัวเติบโตขึ้นตามลำดับ แต่ละเมืองมีอำนาจต่อรองมากขึ้นทั้งกับส่วนกลางและกับราชสำนัก เพราะจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นและความสามารถในการส่งส่วย

ส่วนเมืองที่ตั้งขึ้นก่อนสงครามเจ้าอนุวงศ์ ส่วนใหญ่เป็นเมืองที่มีมาตั้งแต่สมัยล้านช้างแล้ว ได้แก่ เมืองนครพนม เมืองสกลนคร เมืองมุกดาหาร และเมืองหนองหาน ในช่วงหลังสงครามนี้ได้ฟื้นตัวขึ้นอีกครั้งหนึ่ง และเมื่อชุมชนที่เกิดขึ้นใหม่ได้รับการยกสถานะขึ้นเป็นเมืองบรรดาเมืองเก่าเหล่านี้ได้กลายเป็นเมืองศูนย์กลางหรือเมืองหลักของกลุ่มเมืองที่เกิดขึ้นใหม่ มีความสัมพันธ์กันแบบเมืองใหญ่กับเมืองเล็กหรือเมืองศูนย์กลางกับเมืองบริวาร เมื่อเมืองในพื้นที่แอ่งสกลนครขยายตัวเติบโตเมืองศูนย์กลางเหล่านี้ซึ่งเป็นทั้งตลาดและมีศาสนสถานสำคัญประจำเมือง ได้มีบทบาทเป็นศูนย์กลางของการเมืองการปกครองและสังคมของกลุ่มเมืองด้วย

การเมืองและสังคมของเมืองเป็นการควบคุมผู้คนและเกี่ยวข้องกับเป้าหมายทาง

เศรษฐกิจ มีการคำนวณผลผลิตหรือรายได้จากจำนวนไพร่ส่วยหรือเลิก การใช้อำนาจทางการเมืองการปกครองในการเกณฑ์แรงงานเพื่อทำการผลิตหรือเป็นกำลังคนของเจ้าเมืองกรมการหรือราชสำนัก ในบทต่อไปจะได้กล่าวถึงเศรษฐกิจของเมืองในแอ่งสกลนครในระหว่าง พ.ศ. ๒๓๗๑-๒๔๓๖ ซึ่งมีความสัมพันธ์กับการเมืองและสังคมของเมืองจากที่กล่าวแล้วในบทนี้ด้วย